

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА, ІСТОРІОГРАФІЇ ТА СПЕЦІАЛЬНИХ
ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН**

**Кваліфікаційна робота
магістра**

**на тему «Наративні та усноісторичні джерела з історії єврейського
населення півдня України кінця ХІХ – першої половини ХХ ст.»**

Виконала: магістрантка ІІ курсу, групи 8.0329-і
спеціальності 032 історія та археологія
освітньої програми: історія
Дунда Марина Геннадіївна

Керівник: доцентка кафедри джерелознавства,
історіографії та спеціальних історичних
дисциплін, доцентка, к.і.н.

_____ Кривко І.М.

Рецензент: доцент кафедри джерелознавства,
історіографії та спеціальних історичних
дисциплін, доцент, к.і.н

_____ Іріюглу Ю.О.

Запоріжжя
2020 рік

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет історичний

Кафедра джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін

Освітній рівень другий (магістерський)

Спеціальність 032 історія та археологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувачка кафедри

джерелознавства, історіографії

та спеціальних історичних

дисциплін

Головко Ю.І.

« _____ » _____ 2020 р.

ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ МАГІСТРА СТУДЕНТЦІ

Дунді Марині Геннадіївні

1. Тема роботи: Наративні та усноісторичні джерела з історії єврейського населення півдня України кінця XIX – першої половини XX ст. керівник роботи к.і.н., доцент Кривко І.М. затверджені наказом ЗНУ № 505-с від 30 квітня 2020 року.
2. Строк подання студентом роботи 03 грудня 2020 року
3. Вихідні дані до роботи: Бабель И. Автобиография. Одесские рассказы: в 4 т. Москва: Время, 2005. Т. 1. URL: <https://ruslit.traumlibrary.net/book/babel-ss04-01/babel-ss04-01.html#s003>; Бен-Ами М. Воспоминания о старой Одессе. Мое пребывание в Талмуд-Торе и Сиротском доме. *Еврейская старина*, 1914. №2. С. 247-261. URL: <https://dlib.ukma.edu.ua/document/97#?c=&m=&s=&cv=>; Гольдман С. Листи жидівського соціал-демократа про Україну: Матеріали до історії українсько-жидівський відносин за часів революції. Відень: Гамойн, 1921. 81 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/9944/file.pdf>; Жаботинский В. Повесть моих дней. Иерусалим : Библиотека-Алия, 1989. 325 с. URL: https://vtoraya-literatura.com/pdf/aliya_118_zhabotinsky_povest_moikh_dnej_1989__ocr.pdf.
4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити): вивчити, систематизувати та проаналізувати наукову літературу з проблеми дослідження, виявити та систематизувати джерельну базу, визначити теоретико-методологічні засади дослідження; висвітлити наявність наративних та усноісторичних джерел з обраної теми; розкрити характер і зміст наративних та усноісторичних джерел, визначити їхнє походження, тематичне спрямування та інформаційне насичення в якості джерела вивчення антисемітського руху на теренах Південної України;

з'ясувати інформаційні можливості нарративних та усноісторичних джерел стосовно соціально-економічного та політичного стану українського єврейства; встановити рівень достовірності нарративних та усноісторичних джерел для дослідження історії єврейського населення південноукраїнського краю; проаналізувати освітній, культурний та побутовий аспекти життя єврейського населення на основі мемуарів, спогадів, інтерв'ю.

5. Перелік графічного матеріалу: немає.

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видала	завдання прийняла
Розділ 1	Кривко І.М., доцент	30.04.2020	30.04.2020
Розділ 2	Кривко І.М., доцент	02.06.2020	02.06.2020
Розділ 3	Кривко І.М., доцент	01.09.2020	01.09.2020
Розділ 4	Кривко І.М., доцент	01.10.2020	01.10.2020
Вступ	Кривко І.М., доцент	01.11.2020	01.11.2020
Висновки	Кривко І.М., доцент	10.11.2020	10.11.2020

7. Дата видачі завдання 30 квітня 2020 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів дипломного проекту (роботи)	Строк виконання етапів проекту (роботи)	Примітка
1.	Вивчення проблеми, опрацювання джерел та літератури	квітень, 2020 р.	<i>виконано</i>
2.	Написання першого розділу	травень 2020 р.	<i>виконано</i>
3.	Написання другого розділу	червень 2020 р.	<i>виконано</i>
4.	Написання третього розділу	вересень 2020 р.	<i>виконано</i>
5.	Написання четвертого розділу	жовтень 2020 р.	<i>виконано</i>
6.	Написання вступу	листопад 2020 р.	<i>виконано</i>
5.	Написання висновків, комп'ютерний набір роботи	листопад 2020 р.	<i>виконано</i>

Студентка _____ М.Г Дунда

Керівниця роботи _____ І.М. Кривко

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ С.С. Черкасов

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота складається з 84 сторінок, містить 32 джерел, 33 монографій та статей.

Категорії та поняття: наративні джерела, усноісторичні джерела, єврейська історія, антисемітський рух, південь України.

Об'єктом дослідження виступає масив наративних та усноісторичних джерел кінця XIX – першої половини XX століття, у котрому містяться відомості про історію єврейського населення півдня України.

Предметом дослідження виступає історія єврейського населення Південної України, висвітлена на сторінках наративу та усної історії.

Мета дослідження – з'ясувати наявність масиву наративних та усноісторичних джерел з історії єврейського населення Південної України. Проаналізувати їх інформаційний потенціал.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в системному вивченні наративних та усноісторичних джерел з історії єврейського населення краю. Комплексний аналіз наявних джерел створив підґрунтя для реконструкції історії життя українського єврейства. Чітких обрисів набула репрезентативність наративних та усноісторичних матеріалів для вивчення історії єврейського населення Південної України кінця XIX – першої половини XX століття.

Висновки:

1. наративні джерела за видовими ознаками можна поділити на три категорії. До першої відносяться подорожні нотатки, до другої – автобіографії, мемуари, спогади, щоденники, до третьої категорії можна віднести листи. Усноісторичні джерела представлені інтерв'ю та оповідями очевидців;

2. подорожні записки наприкінці XIX століття набувають значного поширення. Вони багаті на відомості стосовно соціально-економічного стану єврейського населення, сфери зайнятості та монополію на торгівлю горілчаними та закордонними товарами, про ментальність євреїв. Подорожні

записки яскраво відображають упереджене ставлення більшості населення Російської імперії до євреїв;

3. наративні та усноісторичні джерела є тим різновидом джерел, котрий потребує застосування спеціально-історичних методів досліджень, аби не потрапити під вплив суб'єктивних думок авторів. Таким чином, проводивши аналіз джерел, ми піддавали їх джерелознавчій критиці, та опрацювали з дотриманням правил джерелознавчого аналізу;

4. наявний масив наративних та усноісторичних джерел з історії єврейського населення півдня України кінця XIX – першої половини XX століття, маючи високий ступінь репрезентативності, значний інформативний потенціал, дозволяє дослідити соціально-економічне, політичне, духовне та повсякденне життя українського єврейства. Вивчення наративних та усноісторичних джерел дає можливість максимально правдиво відобразити історичну дійсність.

NARRATIVE AND ORAL HISTORY SOURCES FROM THE HISTORY OF THE JEWISH POPULATION OF SOUTHERN UKRAINE THE END OF THE 19TH AND THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURIES

Key words: narrative sources, oral history sources, the anti-Semitic movement, southern Ukraine.

The research object of this work is the array of narrative and oral historical sources of the end of the 19th and the first half of the 20th centuries which contains information on the history of the Jewish population of the South of Ukraine.

The subject of the research is a history of the Jewish population of Southern Ukraine, which is covered in the pages of the narrative and oral history sources.

The main aim of the research is to discover the existence of a mass of narrative and oral historical sources on the history of the Jewish population of Southern Ukraine. Analyses their information potential.

As for the **novelty of the work** compere is the systematic study of narrative and oral historical sources on the history of the Jewish population of the region. The analysis of available sources has created the basis for reconstruction of the history of Ukrainian Jewry. Clear outlines have acquired the representativeness of narrative and oral historical materials for the study of the history of the Jewish population of Southern Ukraine of the late 19th and first half of the 20th century.

Conclusions:

1. the narrative sources by species can be divided into three categories. The first category includes travel notes, the second category includes autobiographies, memoirs, memoirs, diaries, and the third category includes letters. Oral histories included interviews and eyewitness accounts;

2. travel notes at the end of the 19th century are becoming widely available. They are rich in information about the socio-economic status of the Jewish population. The travel notes vividly reflect the prejudiced attitude of the majority of the population of the Russian Empire towards Jews;

3. narrative and oral historical sources are a variety that require the application of historical methods of research in order not to be influenced by the subjective opinions of authors;

4. the available array of narrative and oral historical sources on the history of the Jewish population of southern Ukraine at the end of the 19th and first half of the twentieth century, having a high degree of representativeness, a considerable informative potential allows to explore socio-economic, political, spiritual and everyday life of Ukrainian Jewry. The study of narrative and oral historical sources makes it possible to reflect historical reality as truthfully as possible.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	8
1.1. Історіографічний аналіз проблеми	8
1.2. Джерельна база дослідження	13
1.3. Методологічна основа дослідження	18
РОЗДІЛ 2. ІНФОРМАТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ НАРАТИВНИХ ТА УСНОІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ СТОСОВНО СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ТА ПРАВОВОГО СТАНОВИЩА ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ	25
2.1. Соціально-економічне та правове становище єврейського сільського населення Південної України за матеріалами наративних та усноісторичних джерел	25
2.2. Соціально-економічне та правове становище єврейського населення міст за відомостями наративних та усноісторичних джерел	30
РОЗДІЛ 3. НАРАТИВНІ ТА УСНОІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ АНТИЄВРЕЙСЬКОГО РУХУ НА ТЕРЕНАХ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХІХ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ	36
3.1. Антиєврейський рух на теренах Південної України в кінці ХІХ – на початку ХХ століття	36
3.2. Єврейський погромний рух на теренах Південної України в роки Української революції 1917-1922 рр.	42
3.3. Боротьба радянської влади з релігією серед єврейського населення в наративних та усноісторичних джерелах	48
РОЗДІЛ 4. ВІДОБРАЖЕННЯ ОСВІТНЬОГО, КУЛЬТУРНОГО ТА ПОБУТОВОГО ЖИТТЯ НА СТОРІНКАХ НАРАТИВНИХ ТА УСНОІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ	54
4.1. Організація освіти серед єврейського населення Південної України	54

4.2. Інформативні відомості джерел стосовно культурно-побутового життя євреїв Південної України	59
4.3. Організація медичної допомоги та хвороби єврейського населення за наративними та усноісторичними джерелами	65
ВИСНОВКИ	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	75

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Період кінця XIX – першої половини XX століття характеризувався глобальними змінами у суспільному житті, котрі спонукали населення до створення наративних та усноісторичних джерел, які описували життя та становище українських євреїв. Такі джерела представлені у вигляді подорожніх нотаток, автобіографій, мемуарів, спогадів, приватному листуванні, інтерв'ю.

Використання наративних та усноісторичних джерел з історії єврейського населення обумовлене їх інформативним потенціалом. На відміну від сухої мови офіційних документів такі джерела містять яскраве емоційне забарвлення, особистісне відношення до описаних подій та явищ, дають змогу відчутти епоху та значення місця автора в історичному процесі.

Важливість використання наративних та усноісторичних джерел зумовлене представленим фактичним матеріалом з різних аспектів життя українського єврейства. Вони містять не лише опис подій та явищ, а й роздуми автора джерела стосовно перебігу подій.

Наративні та усноісторичні джерела багаті на відомості стовно стратегій виживання єврейського населення під час погромного руху на території Південної України, котрих не можна зустріти в офіційних документальних джерелах.

Не зважаючи на свої можливості та переваги, наративні та усноісторичні джерела з історії єврейського населення Південної України, не стали темою ґрунтовного дослідження.

У зв'язку з цим, розробка обраної тематики створить підґрунття для подальшого створення джерелознавчих розвідок, що дозволить більш детально та повноцінно відтворити регіональні особливості історії єврейського населення. Поворот у бік наративних та усноісторичних джерел дасть можливість виявити нові деталі з соціально-економічного становища,

антиєврейського руху та культурних процесів, котрі відбувались в зазначений час.

Дослідження наративних та усноісторичних джерел з історії єврейського населення півдня України кінця ХІХ – першої половини ХХ століття сприятиме введенню в науковий обіг нових джерел, розширенню знань з даної теми.

Об’єктом дослідження виступає масив наративних та усноісторичних джерел кінця ХІХ – першої половини ХХ століття, в котрому містяться відомості про історію єврейського населення Півдня України.

Предметом дослідження виступає історія єврейського населення Південної України, висвітлена на сторінках наративу та усної історії.

Мета дослідження – з’ясувати наявність масиву наративних та усноісторичних джерел з історії єврейського населення Південної України. Проаналізувати їх інформаційний потенціал.

Для реалізації поставленої мети були сформульовані наступні дослідницькі завдання:

- вивчити, систематизувати та проаналізувати наукову літературу з проблеми дослідження, виявити та систематизувати джерельну базу, визначити теоретико-методологічні засади дослідження;
- висвітлити наявність наративних та усноісторичних джерел з обраної теми;
- розкрити характер і зміст наративних та усноісторичних джерел, визначити їхнє походження, тематичне спрямування та інформаційне насичення в якості джерела вивчення антисемітського руху на теренах Південної України;
- з’ясувати інформаційні можливості наративних та усноісторичних джерел стосовно соціально-економічного та політичного стану українського єврейства;

- встановити рівень достовірності наративних та усно історичних джерел для дослідження історії єврейського населення південноукраїнського краю;
- проаналізувати освітній, культурний та побутовий аспекти життя єврейського населення на основі мемуарів, спогадів, інтерв'ю.

Хронологічні межі дослідження охоплюють кінець XIX – першу половину XX століття. Нижня межа обумовлена процесами зміни політики держави до єврейського населення та викликанні нею хвилі єврейських погромів. Верхня межа зумовлена початком Другої світової війни, котра кардинально змінила світопорядок, долю та історію єврейського народу.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Південної України, а саме – Херсонську, Таврійську та Катеринославську губернії, яким нині відповідають Миколаївська, Херсонська, Запорізька, Дніпропетровська, Кіровоградська, Донецька області, частина Одеської та південно-східна частина Луганської області, Автономна Республіка Крим. Обрані географічні межі зумовлені існуванням тут значного прошарку єврейського населення та їх роллю в житті краю.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в системному вивченні наративних та усноісторичних джерел з історії єврейського населення краю. Комплексний аналіз наявних джерел створив підґрунтя для реконструкції історії життя українського єврейства. Чітких обрисів набула репрезентативність наративних та усноісторичних матеріалів для вивчення історії єврейського населення Південної України кінця XIX – першої половини XX століття.

Теоретичне значення роботи пов'язане зі спробою розкрити характер і зміст наративних та усноісторичних джерел, визначити їхнє походження, тематичне спрямування та інформаційне насичення в якості джерела вивчення антисемітського руху на теренах Південної України; з'ясувати інформаційні можливості наративних та усноісторичних джерел стосовно соціально-економічного та політичного стану українського єврейства;

Прикладне значення одержаних результатів полягає в можливості широкого використання основних положень та висновків дослідження у процесі розробки спецкурсів з джерелознавства з історії півдня України та з історії українського єврейства.

Структура роботи підпорядкована меті та завданням дослідження. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, 4 розділів (11 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератур (65 найменувань). Обсяг основної частини роботи складає 71 сторінок комп'ютерного тексту, загальний обсяг магістерської роботи – 84 сторінок.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДжЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографічний аналіз проблеми

Весь масив існуючих праць з обраної тематики, можна логічно поділити на три категорії. До першої категорії відносяться праці дослідників, котрі працювали над збиранням та описом наративних та усноісторичних матеріалів безпосередньо під час досліджуваних подій. Таким чином, цей масив робіт створювався від кінця ХІХ – до першої половини ХХ століття.

До другої категорії джерелознавчих розвідок можна віднести праці середини ХХ – і до розпаду Радянського Союзу. Третю категорію історичних праць становлять розвідки створенні під час незалежності України, тобто від 1991 року і по сьогоднішній день.

Описуючи перший період вивчення історіографії, потрібно звернути увагу на те, що в цей час відбувається, переважно, лише збір наративних та усноісторичних матеріалів та їх видання, без ґрунтового аналізу. Таким чином, цей етап характеризується накопиченням фактичного матеріалу та відсутністю його повноцінного та комплексного дослідження.

Український історик Д. Багалій, одним з перших почав використання спогадів, щоденників та мемуарів під час написання дослідження. Таким чином, в праці «Колонизация Новороссийского края и первые шаги его до пути культуры» відомості стосовно єврейської колонізації та землеробської діяльності єврейського населення спираються не лише на правові акти, а й на спогади та записи учасників подій. Особливої уваги дослідника заслужили подорожні записки. Так, у своїй розвідці автор часто спирається на записи академіка Гільденштедта [33].

Важливим для нашого дослідження є аналіз наративних та усноісторичних досліджень, котрі друкувались на сторінках «Еврейской старины». Журнал виходив тричі на рік з 1909 по 1930 роки. Працюючи з

цим журналом потрібно розуміти, що він, в даному випадку, частково виступає опублікованим джерелом нашого дослідження. Але, при цьому є складовою історіографічної бази, адже на його сторінках містяться як неопрацьовані публікації спогадів та мемуарів, так і повноцінні розвідки.

Таким чином, цінними для нашого дослідження є праці І.С. Кая «Крымчаки» та М.В. Симонова «Из воспоминаний русского врача. Православное духовенство и евреи». Перше дослідження ґрунтується на наративних джерелах та містить відомості про становлення та розвиток єврейської релігійної освіти, соціально-економічному та правовому стані населення. Дослідження М.В. Симонова містить відомості про стан релігійного життя євреїв та їх стосунки з православною цервою [40; 51].

До першої категорії можна віднести також працю С.І Гусева-Оренбургського «Багровая книга. Погромы 1919-20 гг. на Украине». У своїй праці автор використав як власні спогади, адже був безпосереднім свідком погромної хвилі під час Української революції, так і справся на розповіді постраждалих євреїв. Ця праця спирається як на наративні, так і на усноісторичні джерела. Таким чином, С.І. Гусев-Оренбургський став одним з перших дослідників цього напрямку з історії українських євреїв [38].

Дослідник єврейського походження І.М. Чериковер в монографії «Антисемитизм и погромы на Украине, 1917-1918: К истории украинско-еврейских отношений» активно звертався до наративних та усноісторичних джерел. Наприклад, під час написання праці він наводить спогади учасників єврейського погромного руху, а також звертається до газетних статей того часу [52].

Отже, аналіз історіографії створеної наприкінці ХІХ – першій половині ХХ століття, свідчить про виникнення інтересу серед науковців до наративних та усноісторичних джерел. Однак, більшість розвідок цього часу зосереджувалась лише на збиранні та опублікуванні джерел, досить часто при цьому використовувалась лише первинна обробка, котра не спиралась на усесторонньому аналізі. При цьому майже не використовувались матеріали

створенні середніми та нижчими ланками єврейського суспільства, основна увага зосереджувалась на подорожніх нотатках та записах відомих особистостей.

До другої категорії джерелознавчих розвідок можна віднести публікації Л. Грінберг та І. Победіної. Авторки в своїх працях займаються публікацією та аналізом приватного листування. Так, наприклад, вони опублікувати листи З. Жаботинського адресовані А. Раббі або листи В. Розанова до єврейського народу. Також ними було опубліковано приватне листування між Павлом Гольдштейном та Іцхаком Маором [37].

Більшість науковців другої половини ХХ століття займалися методологічною розробкою джерелознавчих досліджень, зокрема наративних та усноісторичних. До таких дослідників можна віднести С.С. Мінца з працею «Об особенностях эволюции источников мемуарного характера (к постановке проблемы)», М.Н. Черноморського з працею «Источниковедение истории СССР» та спільна праця В.М. Довгопол, М.А. Литвиненка та Р.Д. Ляха «Джерелознавство історії Української РСР» [60; 62; 63].

Отже, характерними ознаками історіографії другої половини ХХ століття є розробка методологічних основ джерелознавчого дослідження та публікації присвяченні приватному листуванню.

Зі здобуттям Україною незалежності в 1991 році відбувається бурхливий розвиток історичних досліджень. Звільнена від ідеологічних штампів радянської доби, наукова еліта починає розробляти тематику єврейського погромного руху часів Української революції та антирелігійної політики держави. Під час розробки названих тем історики активно залучають наративні та усноісторичні джерела.

Особливого значення для дослідження історії українського єврейства мають праці В.В. Щукіна та А.М. Павлюка. У багатотомному виданні «Старина николаевская и очаковская. Источники по истории городов Николаева и Очакова с конца XVIII до начала XX века» та в праці «Земляки. Очерки истории еврейской общины города Николаева (конец XVIII – начало

XX вв.)» були використанні фрагменти подорожніх записок, спогадів, мемуарів. Таким чином історикам краєзнавчого напрямлення вдалося здійснити фундаментальне та усестороннє дослідження з історії українського єврейського населення [56; 57].

Окрім дослідження євреїв Миколаєва та Очакова В.В. Щукін та А.М. Павлюк одними з перших здійснили фундаментальне дослідження з історії створення та існування єврейських землеробських колоній Південної України. Наприклад, «Еврейские земледельческие колонии Херсонской губернии (XIX — начало XX вв.) : очерки истории» [58].

У працях В.В. Щукіна досить часто зустрічаються біографії відомих представників українського єврейства, написаних, в тому числі, й на основі наративних та усноісторичних джерел. До таких праць можна віднести «Несколько эпизодов биографии раввина Абрама-Давида Лавута», «Семья Яновских-Шнеерсон в Николаеве», «Наш земляк Ребе Менахем-Мендл Шнеерсон» (написана у співавторстві з Л.Левченко) [54; 55; 59].

Грунтовні джерелознавчі дослідження продукує А.В. Гедьо. В працях «Матеріали особового походження як джерело з історії міст Південної України кінця XVIII–початку XX ст.» та «Мемуари як джерело з історії євреїв Півдня України в кінця XVIII – початку XX ст.» авторка дала характеристику наративних та усноісторичних джерел. Анна Гедьо робить акцент на необхідності ретельного дослідження матеріалів особового походження. Вводить в науковий обіг подорожні записки, спогади, автобіографії та приватне листування як джерело з дослідження євреїв України. Наголошує на необхідності критичного сприйняття інформації джерел та розгляд їх через призму суб'єктивізму автора [34; 35].

Вагомий внесок в дослідження джерелознавчих питань з історії єврейського населення зробив А.С. Кухлев. У дисертаційній роботі з теми «Матеріали особового походження як джерело із соціальної історії Південної України кінця XVIII – початку XX ст.» автор прийшов до висновку про важливість використання матеріалів особового походження під час

написання джерелознавчих розвідок. Також автор довів інформативність джерел особового походження, котрі вказують на розвиток суспільства, дають можливість заповнити існуючі білі плями з господарського, соціально-економічного, релігійного та побутового аспектів життя населення Південної України [64].

У статті «Спогади М. Бен-Амі про одеську талмуд-тору як джерело з історії єврейської освіти Півдня України» А.С. Кухлев здійснив історичний аналіз спогадів М. Бен-Амі, проаналізував рівень релігійної освіченості єврейського населення на кінець XIX століття, використавши наративне джерело [42].

Дослідниця українського єврейства Ю.В. Прокоп неодноразово під час написання історичних розвідок зверталась до наративних та усноісторичних джерел, хоча їм надавалось другорядне значення в дослідженні. До таких праць можна віднести «Євреї-іноземці на півдні України (кінець XVIII – початок XX ст.): соціальний, правовий та культурний аспекти» та «К истории создания Бродской синагоги в Одессе» [50; 65].

Праці Г.П. Ковалю, А.Г. Ковалю та Р.Г. Ковалю базуються на періодиці з історії єврейського населення півдня України. У дослідженні «Еврейский вопрос в Николаеве, Юге Украины, России и мире в конце XIX – начале XX века на страницах Николаевских газет» були використанні газети «Южанин», «Трудовая копейка» та «Трудовая газета». Праця «Елизаветград и его уезд в XIX – начале XX столетия: еврейские составляющие, корни, память» в джерельній базі спирається переважно на «Єврейську енциклопедію», котра описана вище [43; 44].

Цікавою для нашого дослідження є спільна двотомна праця В.Н. Кумок та С.В. Воловника «Євреї Мелітополя». Для її написання автори особисто брали інтерв'ю у живих свідків. З особливою ретельністю відтворювали культурне, соціально-економічне, побутове та релігійне життя регіону. Автори використовували й спогади та перекази власних сімей про події кінця XIX – першої половини XX століття [46].

Історіографічний аналіз доводить необхідність написання даного дослідження. Більшість історичних розвідок охоплюють лише частину обраної теми, не розкриваючи її широко. Згадані дослідники розглядали наративні або усноісторичні джерела в межах конкретної теми, котрі іноді мали лише дотичне відношення до історії євреїв півдня України. Така ситуація дає можливість для дослідження обраної тематики та вказує на її необхідність.

Потрібно відзначити, що на сьогоднішній момент не існує усесторонньої ґрунтовної джерелознавчої розвідки, котра б повністю розкривала тему наративних та усноісторичних джерел з історії єврейського населення Південної України кінця ХІХ- першої половини ХХ століття.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельною базою дослідження виступають наративні та усноісторичні джерела.

Наративні джерела за видовими ознаками можна поділити на три категорії. До першої відносяться подорожні нотатки, до другої – автобіографії, мемуари, спогади, щоденники, до третьої категорії можна віднести листи. Серед усноісторичних джерел були використані інтерв'ю та оповіді очевидців.

Авторів наративних джерел можна умовно поділити на приїжджих, безпосередньо євреїв та осіб неєврейського походження.

Подорожні записки на кінець ХІХ століття набувають значного поширення. У ході роботи нами були використанні записки А. Фаресова. У його подорожніх нотатках «На благодатном юге» містяться відомості про зайнятість єврейського населення міст. Автор зазначає, що євреї, незалежно від сфери діяльності, мали постійне бажання обдурити свого клієнта. Вони використовували досить принизливі методи, щоб заробити кошти собі на життя. За словами автора, єврейські впливи на православне населення носили в собі негативне значення [29].

Також у ході написання роботи ми використовували такий тип джерела як автобіографію. Його особливістю є концентрація уваги автора на своїй особистості та своєму життєвому шляху. Однією з представлених у роботі автобіографій є праця І. Бабеля. Вона багата на відомості про організацію навчання, предмети, котрі його змушували вивчати в родині. Наприклад, єврейська мова та Талмуд. Також в його автобіографії містяться відомості про дозвілля єврейської молоді в Одесі на початку ХХ століття [1].

Під час написання дослідження ми широко використовували мемуари, спогади, щоденники. Відмінність між цими видами джерел полягає у тому, що щоденники пишуться під час самих подій. При написанні мемуарів та спогадів автор більш схильний до рефлексії, при цьому значну роль відіграє індивідуальне сприйняття описаних автором подій. Досить часто в цьому виді джерел дослідник може зіштовхнутись з суб'єктивним аналізом подій автором. Подібні ситуації створюють труднощі для написання об'єктивного дослідження. Щоб уникнути цього, ми будували свою розвідку, спираючись на історичні принципи та методи дослідження.

Важливість використання в дослідженні мемуарів та спогадів зумовлюється їх тематичним різноманіттям. На відміну від авторів автобіографій, автори мемуарів та спогадів не зосереджуються лише на власній долі. В їх працях досить широко представлені відомості про інших членів родини, друзів, колег та оточуючого їх середовища. Досліджуваний нами період є досить плідним на продукування мемуарів та спогадів.

Під час дослідження правового та соціально-економічного становища єврейського населення Південної України нами широко використовувались спогади Наума Славіна, Мірри Саксонової, Ісаака Кучерова, Реувена Бесицького, Ізраїля Гутчіна, Фаїни Заславської, Іллі Полякова та Шлоймо Іскольда [23; 21; 15; 3; 9; 13; 18; 32].

Мемуари Мірри Саксонової та Наума Славіна містять широкі відомості про діяльність «Агро-Джойнт», створення нових колгоспів та колоній на теренах Південної України [21; 23].

Спогади Шлоймо Іскольда та Реувена Бесицького містять широкі відомості про діяльність радянської влади відносно землеробського єврейського населення. У них описується процес створення колгоспів та розкуркулювання населення [32; 3].

Значний пласт наративних джерел містять відомості про антиєврейський та погромний рух на теренах Південної України. Так, відомості про погромну хвилю 1881-1884 років міститься у спогадах Павла Соніна та Семена Дубнова, котрі розміщені на сторінках «Єврейської старовини». Вони містять інформацію про схему розвитку погромів, склад учасників, реакцію поліції та владних структур. А також містять часткові відомості про причини виникнення погромів [24; 10].

Багатими на інформацію стосовно погромного руху в часи революції 1905-1907 років є спогади Володимира Жаботинського, Семена Дубнова та Мордехай Бен-Амі. Погроми цього часу носили новий для єврейського населення характер – це були масові політичні погроми. Традиційно в цей час євреїв асоціювали з соціалістичним рухом. Згідно з матеріалами спогадів можна прийти до висновку, що погроми 1905 року відбувались за одним сценарієм. Спочатку проходили мітинги та революційні виступи, а згодом розпочинався погром [11; 10; 2].

Для описання єврейських погромів 1917-1921 років нами були використані спогади Рохл Лубан та Полетики Миколи Павловича, які були безпосередніми свідками цих подій [6; 17].

Зі спогадів М.П. Полетики можна дізнатись, що погромна агітація проти єврейського населення України, в тому числі і південної її частини, розпочалась відразу після лютневих подій 1917 року. А перші відомості про погромну агітацію припадають на березень-червень 1917 р. Основними закидами до євреїв стали звинувачення в недостатності продовольства, промислових товарів та підвищення цін [17].

Спогади Рохл Лубан містять відомості про погроми на території землеробських колоній Південної України. Вони також розповідають про стратегії виживання єврейського населення під час погромного руху [6].

Багатими на інформацію про діяльність радянської влади стосовно юдаїзму від її затвердження до середини ХХ століття є спогади Михайла Вигона, Діни Супріної, Шлоймо Іскольда, Хаїма Жейлиховського та Езра Ховкіна [5; 25; 32; 12; 30].

Маловідомим джерелом з історії єврейського населення Південної України є мемуари Й.Н. Векслера «Херсон и его жители». Мемуари багаті на відомості про культурне, побутове та соціально-економічне життя євреїв кінця ХІХ – початку ХХ століття. У спогадах Йосипа Векслера містяться маловідомі факти про існування державних «монополюк», де торгували виключно горілкою, та існування спеціальної єврейської великодньої горілки. Вона була дуже міцною, містила приблизно 60 градусів, та викликала широкий інтерес у п'яниць [4].

Мемуари Йосипа Векслера є цінним джерелом й з історії єврейського погромного руху. Так, наприклад, він описує ситуацію 1905 року, коли офіцер М.Д. Тахчогло вивів проти погромників озброєних солдатів та віддав їм наказ стріляти у повітря, щоб не допустити початку погрому. Подібний вчинок викликав обурення у командування, тому офіцер був змушений піти у відставку [4].

Вагомий інформаційний потенціал містять спогади Мордехай Бен-Амі «Воспоминания о старой Одессе. Мое пребывание в Талмуд-Горе и Сиротском доме». Вони містять інформацію про організацію шкільної єврейської релігійної освіти наприкінці ХІХ століття. Наприклад, існування фізичних покарань, котрі використовувались на розсуд вчителя на регулярній основі [2].

Спогади С.Є. Сала містять відомості про події початку ХХ ст. на території Південної України. Так, він згадує про заможність більшості єврейського населення землеробських колоній. А також про торгівельну

діяльність міських євреїв, котрі продавали продовольчі товари та господарський інвентар [22].

Приватне листування, котре відноситься до наративних джерел, представлене у роботі працею С. Гольдемана «Листи жидівського соціал-демократа про Україну: Матеріали до історії українсько-жидівський відносин за часів революції». Ця публікація містить дванадцять листів, написаних С. Гольдеманом під час революційних подій. У них є відомості про схвальний відгук серед єврейського населення на прихід до влади Директорії. Листи відображають зміну настроїв серед єврейської молоді до більшовиків. Якщо, на початок революційних подій, євреї ставились до більшовицького руху з підозрою та не поспішали примкнути до його лав, то після початку нового погромного руху, численна кількість молоді починала приєднуватись до них. Більшовики також давали дозвіл на створення окремих загонів єврейської самооборони, щоб заохотити молодь, втомлену погромами, вступати до лав червоної армії [7].

У листах Соломона Гольдельмана можна прослідити негативне ставлення єврейської інтелігенції до більшовиків, оскільки вони пропагували націоналізацію промислових підприємств, заводів та заборону приватної торгівлі [7].

Отже, опрацювавши значний джерельний масив, ми можемо сказати, що кількість існуючих джерел дає змогу всесторонньо дослідити історію єврейського населення Південної України кінця XIX – першої половини XX століття на основі наративних та усноісторичних джерел. Аналіз джерельної бази дає змогу розв'язати всі поставлені у дослідженні завдання.

Наративні та усноісторичні джерела є тим різновидом, котрий потребує застосування спеціально-історичних методів досліджень, аби не потрапити під вплив суб'єктивних думок авторів. Таким чином, здійснивши аналіз джерел, ми піддавали їх джерелознавчій критиці та опрацювали з дотриманням правил джерелознавчого аналізу.

Таким чином, ми прийшли до висновку, що джерельна база дослідження є автентичною, її інформаційний потенціал дає змогу комплексно відтворити історичну картину заданої тематики.

1.3. Методологічна основа дослідження

Під час виконання дослідження застосовувалися загальнонаукові, спеціально-історичні та конкретно-історичні методи. Використання принципів світоглядного плюралізму, об'єктивності, історизму, системності, науковості, багатовекторності, всебічності дозволили об'єктивно та комплексно підійти до розкриття поставленої мети, та розглянути тему дослідження з різних боків.

Основним принципом будь-якого джерелознавчого дослідження є принцип історизму. Цей принцип ґрунтується на вивченні всіх історичних фактів, явищ і подій відповідно до історичних обставин, котрі стали підґрунтям задля його виникнення. Використання принципу історизму допомагає комплексно, всесторонньо та об'єктивно дослідити історію та умови виникнення використаних у роботі джерел та їх інформаційні можливості. Його використання дало змогу вивчити наявні наративні та усноісторичні джерела з історії єврейського населення півдня України в контексті різних історичних умов.

Другим важливим принципом будь-якого дослідження є принцип об'єктивності. Він змушує дослідника не підтасовувати та не відбирати факти до заздалегідь підготовленого висновку. Таким чином, дослідження базується на всебічному вивченні тих чи інших подій, явищ та фактів, не приховуючи негативних, позитивних чи суперечливих до поглядів дослідника даних. Використовуючи принцип об'єктивності в ході написання роботи, вдалося всесторонньо дослідити інформаційний потенціал використаних джерел, уникнути однобічного й суб'єктивного погляду на різні аспекти із історії єврейського населення Південної України.

Використання принципу світоглядного плюралізму під час написання роботи дозволило нам уникнути одностороннього погляд на події. Таким чином нам вдалося врахувати різні суперечливі погляди дослідників та авторів джерел стосовно одних і тих же аспектів дослідження.

Використання принципу соціального підходу надало можливість дослідити вплив різних прошарків населення на історію єврейського народу півдня України. Зокрема, використання наративних та усноісторичних джерел, автори котрих відносились до різних соціальних верств, дало змогу прослідкувати аспекти історії євреїв з різних сторін.

Принципи комплексного та багатофакторного підходу під час дослідження надав змогу всесторонньо розглянути досліджувану тему. Виявити у наративних та усноісторичних джерелах соціально-економічний, політичний, релігійний та побутовий аспекти з історії єврейського населення.

Проблемно-хронологічний принцип також лежить в основі даного дослідження. Всі факти, події та явища викладені на основі проблемно-хронологічної послідовності.

Задля комплексного та всебічного виконання поставленої мети, у ході дослідження було використано загальнонаукові, спеціально-історичні, конкретно-історичні та міждисциплінарні методи. До числа використаних загальнонаукових методів можна віднести: аналіз, синтез, метод класифікації, індукція, дедукція, порівняння, абстрагування, узагальнення тощо.

Метод аналізу було використано під час визначення інформативного потенціалу наративних та усноісторичних джерел. Застосування методу синтезу дозволило правильно сформулювати висновки та узагальнення дослідження. Єдність аналізу і синтезу забезпечила можливість адекватного пізнання досліджуваного об'єкта – наративних та усноісторичних джерел з історії єврейського населення Півдня України в кінці XIX – першій половині XX століття.

У ході дослідження широко використовувався метод класифікації джерел, які досліджуються. Джерела поділені за їх різновидами: листи, щоденники, мемуари, статті в періодиці. Використання методу класифікації відбувалось і під час поділу джерел за авторами: безпосередньо євреї, приїжджі автори, автори місцевого неєврейського походження. Метод класифікації використовувався також при виділенні джерел за інформаційними можливостями: ті, що стосуються антиєврейської течії, ті, що містять відомості про погромний рух, ті, що стосуються життя єврейських землеробських колоній, ті, що містять відомості про соціально-економічний стан єврейського міського населення тощо.

Використання методу класифікації також використовувався під час аналізу історіографії дослідження, поділяючи її за хронологічними та тематичними критеріями.

Метод порівняння надав змогу зіставити наративні та усноісторичні джерела з історії євреїв землеробських колоній та міських єврейських жителів. Порівняти протікання погромних процесів різного часу. Наприклад, порівняння хвилі погромів 1881-1884 років, погромів часів революції 1905-1907 рр. та погромів доби Української революції. Метод порівняння також використовувався під час зіставлення джерел авторів різного походження. Застосування методу порівняння надало можливість встановити спільне та відмінне для кожного з наведених вище критеріїв, що допомагає всесторонньо дослідити та створити цілісну картину досліджуваної теми.

Метод абстрагування під час написання дослідження, надав змогу тимчасово відкинути зайве та зосередитись на конкретній проблемі. Таким чином були встановлені характерні ознаки різних типів використаних джерел.

Будь-яке джерелознавче дослідження неможливе без використання спеціально-історичних методів. У даній роботі були використані наступні методи: джерелознавчий, евристичний, текстологічний та археографічний

аналіз джерел. Таким чином, було досягнута поставлена мета зі встановлення датування джерел, їх авторства, мотиви для створення.

Застосування джерелознавчого методу надало можливість з'ясувати обставини створення джерела, надання характеристики, можливість інтерпретації його змісту та оцінки інформативних можливостей.

Пошук та виявлення джерел та літератури дослідження відбувався на основі використання евристичного методу. Було встановлено історіографічну основу дослідження, рівень та стан розробки проблематики та проаналізувано основні наукові дослідження відносно наративних та усноісторичних джерел з історії єврейського населення Південної України в кінці XIX – на початку XX століття.

До використаних конкретно-історичних методів можна віднести наступні: історико-порівняльний, історико-типологічний та історико-генетичний.

Завдяки використанню історико-порівняльного методу під час написання дослідження вдалося відтворити всебічну картину історичної дійсності досліджуваного часу. Окрім цього, історико-порівняльний метод був використаний під час співставлення інформативних можливостей досліджуваних джерел, що дало змогу порівняти відомості про одні й ті ж самі факти, події та явища, змальовані різними авторами. Таким чином, було встановлено відмінності в соціально-економічному стані між єврейським населенням міста та села, а також їх становище відносно іншого населення півдня України.

Використання історико-типологічного методу дослідження надало змогу класифікувати історичні праці з досліджуваної теми, а також встановити типологію використаних під час написання роботи джерел. Також використання цього методу дозволило виокремити емоційне забарвлення, що характерне для кожного типу джерел та способи викладення інформації.

Історико-генетичний метод історичного дослідження надає можливість прослідкувати явище від моменту його створення до припинення існування.

Таким чином, використання цього конкретно-історичного методу в ході дослідження надало змогу прослідкувати процес створення комплексу нарративних та усноісторичних джерел з історії єврейського населення Південної України. А також прослідкувати причинно-наслідковий зв'язок їх виникнення та поширення в суспільстві.

Задля досягнення поставлених задач під час дослідження були використані також дескриптивний, біографічний та просопографічний методи. Вони надали можливість прослідкувати історію взаємовідносин між євреями та іншими національностями, котрі проживали на теренах Південної України, прослідкувати відбиття в джерелах зміни настроїв євреїв до влади, а також зміни в релігійному, соціально-економічному та побутовому житті, котрі відбулись під час досліджуваного періоду. Біографічний та просопографічний методи надали змогу дослідити авторів джерел в сукупності її індивідуальних якостей та взаємостосунків з оточенням.

Таким чином, під час написання роботи були використані загальнонаукові, спеціально-історичні та міждисциплінарні методи та принципи наукового дослідження. Такий підхід надав змогу викласти матеріал у логічно-послідовній формі, уникнути суб'єктивізму під час написання роботи. Всебічно проаналізувати досліджувану тематику, систематизувати та узагальнити здобуті відомості та висновки. Використання значного різнобічного масиву джерел та літератури надало змогу реконструювати історію єврейського населення Південної України в кінці XIX – першій половині XX століття на основі нарративних та усноісторичних джерел.

Отже, створення історіографії нарративних та усноісторичних джерел з історії єврейського населення почалося більше ніж століття назад. За цей період історіографічний масив поповнили праці, які мають хоча б дотичне відношення до історії українського єврейства. Історіографічну базу дослідження ми поділили на три категорії. До першої категорії відносяться праці кінця XIX – першої половини XX століття. Це час активного збирання

та первинного опрацювання наративних та усноісторичних джерел. Друга категорія праць охоплює період з середини ХХ століття до розпаду Радянського Союзу. В цей час активно розробляються методики опрацювання джерел, частково розширюється публікація наративних та усноісторичних джерел.

Третя категорія історіографічних праць хронологічно обмежується періодом зі здобуття незалежності Україною, тобто з 1991 року та по сучасність. Характерним для цього періоду є глибокий інтерес дослідників до джерелознавчих досліджень, в тому числі й досліджень наративних та усноісторичних джерел. Зацікавленість у дослідженні історії українського єврейства також знаходиться на досить високому рівні.

Але, потрібно усвідомити, що роботи, котра б усесторонньо та ґрунтовно досліджувала обрану нами тематику в історіографії не існує. Така ситуація вказує на необхідність створення розвідок з наративних та усноісторичних джерел з історії єврейського населення Південної України в кінці ХІХ – першій половині ХХ століття.

Джерельна база дослідження роботи представлена мемуарами, мандрівними записками, спогадами, щоденниками, інтерв'ю та описами очевидців подій. Аналіз джерельної бази виявив наявність достатньої кількості матеріалів для написання магістерської роботи. Різноманіття існуючих джерел повністю задовольняє виконання поставлених перед нами дослідницьких завдань роботи .

Для вивчення наративних та усноісторичних джерел з історії єврейського населення Південної України в кінці ХІХ – першої половини ХХ століття нами були використанні загальнонаукові, спеціально-історичні, конкретно-історичні та міждисциплінарні методи. Виконання розвідки ґрунтувалось на дотриманні принципів історизму, об'єктивності, наукового плюралізму та системності.

Такий підхід надав змогу розглянути обрану нами тематику з усією багатогранністю. А також систематизувати та конкретизувати зроблені висновки.

РОЗДІЛ 2

ІНФОРМАТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ НАРАТИВНИХ ТА УСНОІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ СТОСОВНО СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНОГО ТА ПРАВОВОГО СТАНОВИЩА ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

2.1. Соціально-економічне та правове становище єврейського сільського населення Південної України за матеріалами наративних та усноісторичних джерел

Відомості про становище євреїв землеробських колоній Південної України кінця XIX – початку XX століття містяться в спогадах Рохл Лубан, Наума Славина, Мірри Саксонової. Більш пізні відомості можна знайти в записах Шлоймо Іскольда, Ісаака Кучерова, Реувена Бесицького [6; 23; 21; 32; 13; 3].

Економічне становище єврейського населення значно різнилось між собою. Якщо порівнювати німецьке, єврейське та українське населення півдня України, то за рівнем життя євреї знаходились на другій позиції. Різнилось становище й серед самих єврейських сімей.

Переселенцям держава давала землю та побудувала для них будинки. Продавати чи купувати землю євреям заборонялось, вона належала державі. Головою колонії був обраний населенням староста, котрий стягував податки на користь держави та був відповідальний за життя та діяльність в колонії.

Колонії мали крамниці, синагоги, школи, як релігійні, так і світські, склади, виноградники. Деякі мали тютюнове чи миловарне виробництва. Населення розводило коней, великий рогату худобу, птицю, кроликів, бджіл.

Так, Наум Славін у своїх спогадах писав про бідняцьке становище сімей своїх батька та матері. Зазначав про погані умови життя, будинок з дахом, котрий постійно протікав, нестачу наділу землі та відсутність коней, що значно погіршувало рівень життя сім'ї. Низький рівень економічної

спроможності сім'ї змушував дітей відмовлятися від навчання та уходити з колоній на заробітки [23].

В спогадах Рохл Лубан ми зустрічаємо відомості про відносну заможність сім'ї. Так, вона описує, що у її батька було 12 десятин землі. Хоча не відомо, яким чином він їх отримав [6].

Мірна Саксонова описала схему отримання євреями земельних наділів. Її дід мав у власності значну частину земель та вважався досить заможним. Євреям на той час не дозволялось купувати землю, тому її купували на ім'я знайомого поміщика, а справжній господар значився її орендарем. Таким чином здобували собі землі всі фінансово спроможні на це єврейські родини [21].

Що ж стосовно сфер зайнятості населення євреїв-землеробів в кінці XIX – на початку XX століття, то відомості про це містяться в записах Рохл Лубан, Наума Славіна, Моше Кнапова, Реувена Бесицького, Мірни Саксонової [6; 23; 14; 3; 21].

Рохл Лубан в своїх записах зазначає, що в сезон батько працював на землі, як і більшість населення. Євреї-землероби вирощували пшеницю, овес, соняшник, картоплю та інші культури. Після збору урожай везли в місто на продаж. З перших грошей сплачували податки, а на решту вже купували необхідне продовольство, взуття та тканину [6].

Готовий одяг купували лише в особливих випадках. В єврейських сім'ях було прийнято шити одяг самостійно. Саме цим і займались жінки в холодну пору року. Мати повинна була пошити одяг на всю родину. Чоловіки ж взимку зазвичай проводили час в синагогах, читали газети та годували худобу.

У спогадах Наума Славіна також містяться відомості щодо зайнятості його сім'ї в артілі каменярів, котрі ходили по селам а також працювали нічними сторожами.

Частина чоловіків мала сан равіна, досить часто не практикуючи в цьому напрямку. Жінки на селі були переважно домогосподарками. Вони

прибирали дім, готували їжу, кормили птицю, доїли корів, доглядали за дітьми. А також шили, вишивали, плели, іноді займались з дітьми навчанням. А в теплому пору року допомагали чоловікам працювати на землі [23].

У спогадах Шлоймо Іскольда містяться відомості про допомогу радянської влади приїжджим єврейським сім'ям. Так, у 1926 році його сім'я переїхала з Полтавської до Катеринославської губернії. На вісім чоловік їм виділили будинок, великий земельний наділ та надали позику, завдяки котрій сім'я придбала шість коней, чотири корови, птицю, інвентар та насіння для посіву [32].

З утвердженням радянської влади значна частина євреїв була визнана куркулями. Так, в записах Реувена Бесицького містяться відомості про розкуркулення його родини в 1928 році. Родичі Гаврила Зінченка зібрали кошти та придбали трактор для обробітку своїх земель, котрий націоналізували на користь колгоспу. У той же час Зінченко визнали куркулем через наявність в родині з семи чоловік двох коней [3].

Євреїв-землеробів, як і решту сільського населення, змушували об'єднуватись у колгоспи. Так, Шлоймо Іскольд пише про страх родини відмовитись вступати в колгосп у 1929 році. Зі створенням колгоспу почалося значне погіршення стану господарств. Тварини почали масово помирати, а обсяги урожаю значно скорочувались. Незважаючи на негативні наслідки об'єднання в колгосп та його розпад, євреїв змусили знову об'єднатись в 1930 році. Наслідком створення колгоспу став виїзд незадоволеного єврейського населення з сіл [32].

Відомості про становище єврейського населення в роки колективізації містяться й в спогадах Мірри Саксонової. Спочатку в колонії колективізацію не сприймали як страшну катастрофу. Колгосп у поселенні утворили досить швидко, адже більшість сімей переселялась одночасно та частина навіть встигла поріднитись на місці. У той час радянська влада ще боялась тиснути на новоутворенні колонії надто сильно, адже «Агро-Джойнт» активно

слідкувала за станом колоній. Перша здача хліба державі проходила майже добровільно, а влада ще не почала застосовувати репресивні методи [21].

Також спогади Мірри Саксонової містять інформацію про початок та розвиток розкуркулення сільського єврейського населення. Після створення колгоспів до них почали переселяватися євреї з території колишньої смуги осілості. Це було переважно бідне населення, котре не мало коштів та потягу до праці, рідше ж переїздили дрібні ремісники. Їх селили в сім'ях місцевих жителів та заохочували переїзд державними позиками.

Працювати такі переселенці бажання не мали. Позики витрачали, не піклуючись про майбутнє. Згодом така біднота почала заглядатись на власність старих колоністів та піднімати питання про розкуркулення. Почали будувати плани про реквізицію заможних на свою користь та заслання їх до Сибіру [21].

Методи проведення колективізації викликали серед старого населення колоній паніку. Люди шукали можливості вийти з колгоспу. Євреї намагались влаштуватись на роботу до міста, щоб мати офіційну причину для залишення села. Ті, котрим вдавалось це зробити, кидали майже все своє майно, втрачаючи значні кошти, котрі були вкладенні в будівництво та закупівлю реманенту і техніки.

Окреме місце в наративних та усноісторичних джерелах займає сюжет про створення корпорації «Агро-Джойнт» в 1924 р. Відомості про діяльність корпорації містяться в записах Діни Супріної, Мірри Саксонової, Ісаака Кучерова [25; 21; 15].

Мірра Саксонова згадує нове гасло радянської влади, яке з'явилося наприкінці 1920-х років: «Євреї – в сільське господарство, на землю». Влада пропонувала переселитись євреям до північного Криму та Південної України, обіцяючи при цьому надати пільги та «списати» все, чим раніше займались члени родини, а дітей зарахувати в якості робітників із усіма можливими правами. Така пропозиція викликала жвавий інтерес серед єврейського населення, особливо серед колишніх непманів [21].

Родина Мірри Саксонової була у перших рядах таких переселенців. Створенням нових колоній займалась корпорація «Агро-Джойнт», котра допомагала обживатися на новому місці. Люди вкладали всі свої кошти в зведення будинків, закупівлю інвентаря та насіння для обробітку землі. Вважалося, що все це буде «на паях» та потім відшкодується державою. Але, через декілька років сім'я Мірри Саксонової була змушена тікати з колонії, боючись бути прирівняною до куркулів. Грошей, котрі були вкладені у будівництво, євреям не повернули [21].

У спогадах Ісаака Кучерова містяться відомості про надання переселенцям, котрими опікувалась корпорація «Агро-Джойнт», позики від держави на 10 років на будівництво будинку та придбання двох коней, двох корів та всього сільськогосподарського реманенту [15].

«Агро-Джойнт», в свою чергу, виділяв для колоністів трактори. Більшість єврейського населення була не знайома з подібною технікою та не вміла нею керувати. Усьому треба було навчатись на місці. На місці навчались і обробітку землі. Готували землю під посів та займались посівом спочатку спільно. Лише після першого посіву почали ділити землю методом жеребкування. Тягнули жереб за кількістю членів сім'ї.

Переселенці самостійно займались будівництвом. Ті, хто вже збудував собі будинки, заселялись в них, а в квартири приїздили нові переселенці. З розростанням колоній почали будувати крамниці та школи. Євреї почали налагоджувати способи продажу виготовленої продукції до найближчих міст. З розвитком колоній зростали економічні можливості населення. У колоністів збільшувалися врожаї, кожен мав можливість продати його на ринку та розширити своє господарство. Таким чином, у новостворених колоніях, було налагоджено баланс між сільськогосподарським життям та товарно-грошовими відносинами [15].

«Агро-Джойнт» допомагав колоніям і шляхом створення курсів для навчання користуватися сільськогосподарською технікою, впроваджувалися нові сільськогосподарські культури, активізувались позики для будівництва

клубів, медичних пунктів та парків. Поступово великі об'єднання розподалися на невеликі групи по 3-5 сім'ї. Це дало можливість збільшити прибутки.

Записи Ісаака Кучерова містять відомості про початок колективізації у створених за допомогою «Агро-Джойнт» колоніях. Кожна родина повинна була віддати до колгоспу коней, упряж, сільськогосподарський реманент та одну корову. Через відсутність корму у новостворених колгоспах розпочався падіж худоби, а провина була покладена на ветеринарів, яких визнали ворогами народу. Для зберігання реманенту не були обладнані спеціальні приміщення, тому через дощ та сніг він був пошкоджений [15].

Ті, хто не хотів вступати до колгоспу, як, наприклад, батько Ісаака Кучерова, змушені були платити значно збільшений податок. Тому згодом всі змушені були увійти в новостворені колгоспи.

«Агро-Джойнт» припинив фінансування колоній та згорнув свою діяльність в СРСР. Всі надані ним позики та відсотки повинні були сплачуватись на користь держави [15].

Отже, соціально-економічне та правове становище єврейських землеробських колоній широко описане в наративних та усноісторичних джерелах. Окреме місце в представлених джерелах займають відомості про створення колгоспів та початок процесу розкуркулювання. Виклад інформації з даної тематики вказує на травматичний досвід, котрий отримало єврейське населення під час згаданих подій.

2.2. Соціально-економічне та правове становище єврейського населення міст за відомостями наративних та усноісторичних джерел

Численні відомості про соціально-економічне та політичне становище єврейського населення півдня України в кінці XIX – першій половині XX ст. містяться в записках Анатолія Фаресова, Ізраїля Гутчіна, Фаїни Заславської, Йосипа Векслера та Іллі Полякова [29; 9; 13; 4].

Кінець XIX століття ознаменувався для єврейського населення новою низкою заборон та політичних утисків. Незважаючи на погроми, котрі відбувались у 1881-1884 рр., євреїв звинувачували у поганому ставленні до православних та поступово зменшували коло їх прав. Так, на кінець XIX століття євреям заборонили залишати територію «смуги осілості», набувати та орендувати землю, купувати будинки в селах. У цей же час вводились обмеження на торгівлю. Перш за все, євреям заборонялось вести торгівельну діяльність у неділю та у православні свята, щоб не образити почуття християнської частини населення [29].

Нововведені обмеження стосувались також освіти і професійної діяльності. Вступ до закладів освіти регламентувався відсотковою нормою, котра коливалась в залежності від регіону від п'яти до десяти відсотків від кількості місць у навчальному закладі. Існували обмеження для євреїв щодо займання посад медичного персоналу в армії. Під повну заборону підпала державна служба та служба на залізничному транспорті. Згодом заборони поширились і на право бути обраним до земських органів і міських дум [29].

Заборони не обійшли стороною і єврейську культуру. Перш за все, євреям було заборонено ставити п'єси на ідиші, не залежно від змісту; згодом під заборону потрапили газети, журнали та книгодрукування. Хоча, на початку 1910 р. почали з'являтися публікації, виходити газети та журнали та ставитись вистави на ідиші.

Щоб отримати політичні та соціально-економічні права і привілеї євреї вдавалися до зміни релігії, переходили у православ'я. Єврейська молодь, яка перейшла у православ'я, щоб мати змогу отримати освіти, ретельно приховувала своє вихрещення навіть від батьків.

Відомості про хрещення євреїв містяться в мемуарах Йосипа Векслера. Священник, котрий проводив обряд хрещення, видавав документ, на основі якого колишній єврей ставав частиною православного світу. Таким чином, повністю дистанціювався від єврейського народу, міг одружуватись з

православними та їх діти при народженні автоматично вважалися православними [4].

Подібні «ренегати» вважалися зрадниками свого народу. Ставлення українського єврейства до них було вкрай негативним. Досить часто родина відмовлялась від вихрещеного єврея, бо це вважалося тяжким гріхом.

Частина вихрещених євреїв повністю розірвала стосунки із своїм народом, більш того вони взяли активну участь у єврейському погромному русі. Вони демонстративно носили хрестики та ставили у вікнах будинків ікони. Траплялось й таке, що вихрести лише номінально приймали православ'я, щоб урівнятись в правах з православним населенням, а фактично дотримувались усіх традицій та норм єврейського життя [4].

Становище єврейського населення значно погіршилось після революції 1905-1907 рр. Влада проводила активну антисемітську політику, що призвело до значного скорочення представництва єврейського населення у закладах освіти і до масової депортації. Євреям було заборонено займати посади присяжних повірених, для них було скасовано виборче право.

В роки Першої світової війни становище єврейського населення Південної України було неоднозначним. З одного боку було заборонено друк на івриті, з іншого боку дозволялося відкриття шкіл з викладанням на ідиші.

З початком Української революції та утворенням Центральної Ради, євреї були визнані повноцінними членами суспільства та отримали місця в Центральній Раді. Було утворено Єврейське віце-секретарство, яке опікувалося дотриманням політичних та соціально-економічних прав єврейського населення України. Усі рішення Центральної Ради, котрі стосувались євреїв, набували чинності лише після затвердження Віце-секретарством.

Незважаючи на збільшення політичних прав в роки Української революції, єврейське населення зазнало жорстоких погромів, котрі не могли не позначитися на відношеннях між євреями та православними.

Непослідовна політика українських урядів стосовно євреїв підштовхувала останніх у бік більшовиків, які проголошували рівність національностей.

Після встановлення радянської влади становище єврейського населення залишалося непевним. Були закриті усі старі єврейські спілки та організації, несанкціоновані владою.

Єврейське населення міст Південної України зазнало політичних утисків та обмежень за релігійною ознакою. Під заборону підпадали заклади релігійної освіти, єврейські просвітницькі та культові організації. Релігійні діячі були обмежені у виборчих правах, не мали права здійснювати викладацьку діяльність та очолювати керівні посади на виробництві. Іврит же визнавався владою «контрреволюційною» мовою та був заборонений. Хоча вихід газет та журналів на їдиш продовжувався та не переслідувався.

Наприкінці 1920-х років розпочався новий наступ на єврейську культуру та релігію. Відбулися масові арешти та суди над єврейськими діячами. Ліквідовано єврейські видавництва, заклади освіти, культурні осередки.

Єврейський капітал відігравав значну роль в економіці Російської імперії. Внаслідок існування для євреїв обмежень на купівлю та оренду землі і будівель, євреї свою енергію направили в розвиток торгівлі. Вони були власниками дрібних торгівельних лавок і шинків, великих магазинів і складів по торгівлі сировиною та закордонним товаром [9].

Наприкінці XIX століття єврейське населення Південної України становило значну конкуренцію українським, російським, грецьким купцям і торговцям. Так, на сторінках нотаток Павла Соніна містяться відомості про встановлення єврейської монополії на горілчані та колоніальні товари. Ця ситуація не задовольняла решту торговців, що ставало причинами єврейських погромів.

Відомості стосовно професійної зайнятості єврейського населення Південної України містяться в записах Анатолія Фаресова. Він згадує торговців, які займались усіма видами торгівлі: від олівців, сиру, одягу та

господарського реманенту до продажу зерна і деревини. При цьому Анатолій Фаресов відзначає жадібність та розважливість єврейських торговців, яку збували покупцям бракований товар [29].

За обсягом торгового капіталу єврейські купці поділялися на такі категорії: великі – ті, що займалися закордонними поставками та мали значний капітал, середні та дрібні, які займалися посередницькою торгівлею, постачаючи товари з міста до села. Крім того, єврейське купецтво вело торгівлю на ярмарках та базарах, здійснюючи оптовий та дрібний продаж.

Також в записах є відомості про заняття євреїв готельною та комісійною діяльністю. Мемуари Анатолія Фаросова описують зайнятість частини єврейського населення ремісництвом, організацією пралень та пекарень, ремонтних та швейних майстерень [29].

Особливо поширеним видом діяльності серед єврейського населення було обмін грошей. З кожного рубля такі підприємці отримували від трьох до шести копійок, що становило середній рівень заробітку на той час.

Значного розповсюдження серед міських євреїв набула фінансова кредитна діяльність. Через відсутність розгалуженої системи банків, більшість населення звертались за фінансовим кредитуванням до єврейських лихварів. Вони надавали кредити під заставу цінних паперів поміщикам та великим землевласникам та під грошові відсотки чи під відсоток від майбутнього врожаю селянам і дрібним землевласникам [13].

Заможні євреї володіли мануфактурами, деревообробними лісопилками, млинами, виробничими майстернями та заводами. Також євреї становили значну частку зайнятого населення у винокурній, цукровій, вовномийній промисловості та гуральництві.

Спогади Фаїни Заславської містять відомості про роботу його батька в цирульні. На той час гарний майстер міг з легкістю знайти клієнтів та прогодувати сім'ю. Перукарі водночас займались і дрібним лікуванням клієнтів: кровопусканням, як засобом лікування високого артеріального тиску, лікуванням облісіння [13].

Наприкінці XIX століття значна кількість єврейського населення була залучена до релігійного та освітнього життя. Вони працювали вчителями. Раввіни проводили богослужіння та обряди обрізання, вінчання та поховання. Займались просвітницькою діяльністю та благодійністю.

Після встановлення радянської влади євреї були залучені до промислового виробництва, вони освоювали професії шахтарів, металургів, ставали громадськими та політичними діячами.

Підводячи підсумок потрібно зазначити, що в дослідженні соціально-економічного та правового становища євреїв Південної України в кінці XIX – першій половині XX століття наративні та усноісторичні джерела мають надзвичайно важливе значення.

Мандрівні нотатки яскраво зображують упереджене ставлення православних до єврейського населення. У наративах євреї показані підступними злочинцями, які зосередили у своїх руках роздрібну торгівлю та встановили монопольні ціни на товари. Записки мандрівників яскраво зображують прояви антисемітизму з боку держави.

Значний масив інформації з соціально-економічного життя єврейського населення міститься в мемуарах та спогадах. У них прописані життєві стратегії євреїв для отримання землі чи здобуття рівних прав з православними.

Значний шар наративних та усноісторичних джерел містить інформацію про зміни в житті єврейського населення регіону після встановлення радянської влади. Перш за все, вони містять відомості про створення єврейських колгоспів та процес розкуркулення. Такі джерела допомагають подивитися на загальновідомі процеси та події з іншої точки зору, побачити в них особистісні переживання євреїв, їх моральний стан, зумовлений новими для них реаліями життя.

РОЗДІЛ 3

НАРАТИВНІ ТА УСНОІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ АНТИЄВРЕЙСЬКОГО РУХУ НА ТЕРЕНАХ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХІХ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

3.1. Антиєврейський рух на теренах Південної України в кінці ХІХ-на початку ХХ століття

Антисемітизм в Російській імперії був поширеним явищем. Одним із частих проявів антисемітських настроїв були єврейські погроми.

Відомості про погроми містяться в спогадах Реувена Бесицького, Рози Друтман. На сторінках «Єврейської старовини» опубліковані спогади Павла Соніна та Семена Дубнова [3; 10; 24].

Єврейські погроми проходили в декілька хвиль: 1871, 1881-1884, 1905-1907 роки. Всі вони мали спільні риси та значно відрізнялись від жахів часів Української революції.

Так, погроми 1871 р. спалахнули в Одесі під час сутички між євреями та греками. Погром почався під час святкування Великодня та тривав троє днів. Під час цього погрому троцили шинки, лавки та будинки, але не вбивали населення. Ціллю був не грабіж євреїв, а знищення їх майна. Досить часто речі просто розбивали та псували, не залежно від їх цінності. Погром був викликаний невдоволенням грецьких купців єврейською монополією на торгівлю спиртними та колоніальними товарами [24].

Погром 1871 р. відрізнявся і складом учасників. На відміну від інших, його основу склали заможні господарі, котрі конкурували з єврейським населенням в торгівлі.

Вже під час цього погрому стало зрозуміло, що влада та православний люд не стане втручатись в суперечки. Поліція почала розганяти людей не відразу та з великою неохотою. Погром не приніс великих збитків населенню та влада міста створила фонд для ліквідації його наслідків для євреїв.

Погроми, котрі були пізніше, носили масовий та організований характер. Збитки від цих погромів були суттєвими, не обійшлося й без жертв.

Після вбивства народовольцями Олександра II 1 березня 1881 р. по всій Російській імперії прокотилась звістка про причетність євреїв до антидержавної змови та про негласний наказ влади влаштовувати єврейські погроми [24].

У своїх спогадах Реувен Бесицький пише про заздрість місцевого населення до заможності євреїв, звинуваченні останніх у завищенні цін та обібранні православних. Таким чином у селах та в колоніях почалися організовані грабунки євреїв, селяни забирали майно та худобу. Все, що не могли забрати із собою, руйнували. Особливо жорстоко селяни поводитись з релігійними установами та інвентарем. На синагоги вони вішали православні ікони та малювали хрести, Тори та талмуди спалювали та роздирали на шматки [3].

У спогадах Павла Соніна подана схема погромів. За місяць до початку погромної хвилі по країні проїздив агітатор, котрий розповідав про можливість погрому та про бездіяльність поліції. Він говорив про необхідність покарати жидів, котрі винуваті в лихах православного населення. Поліція при цьому ж повинна не втручатись, адже люди відбирають своє. Жидів взагалі потрібно вигнати з території Російської імперії, щоб не займали місця на благодатному півдні та не обкрадали християн [24].

Слідом за агітатором приїздили два юнака, один з них в костюмі купця, а інший в кучерському одязі. Документи мали петербурзькі та московські. Вони гуляли містом, розважались у шинках та тавернах і вели агітаційну роботу.

За день до початку погрому залізницею приїздили від 20 до 40 молодчиків, одягнутих кучерами або купцями. Вони розпочинали погром. За ними йшли шайки місцевих підлітків та юнаків. Попереду кожної з таких ватаг йшов один з приїжджих [24].

Погроми починались без причин. Нападали на лавки, шинки, крамниці та будинки євреїв, громили, грабували. Поліція не втручалась. Також Павло Сонін описує ситуацію, коли молодчики крали речі під час погрому та віддавали їх поліцейським.

За молодчиками з навколишніх сіл приїздили селяни з порожніми возами. Вони не брали активної участі у нападах, а займалися мародерством – набивали свої вози викинутим з домівок та магазинів крамом та швидко від'їздили, щоб їх не затримали [24].

Характерною відмінністю єврейських погромів цього періоду стала відсутність кривавих жертв. Молодчики не били, не вбивали та надто сильно не знущались над євреями. Лише у рідких випадках, коли господарі не хотіли прощатись зі своїм майном, їх могли відлупцювати. Але навмисних вбивств не було. З подальшим розвитком та поширенням антисемітського руху на території Південної України, кількість навмисних вбивств та фізичних знущань, котрі наносили погромники, буде зростати.

Через декілька днів після початку погрому приїжджі молодчики залишали місто, а решта місцевого населення продовжувала напади. Лише тепер у справу втручалася поліція. Але більшість затриманих не були покарані. Тих, хто зізнавався у нападі та каявся, картали та відпускали, решту ж били різками та відпускали. Справи заводили за порушення громадської тиші, про грабіж та псування майна справ не було [24].

Ще однією характерною рисою погромів 1881-1884 рр. була наближеність міст, містечок та селищ, де відбувалися погроми, до залізниці. Це вказує на їх велику значимість в агітації приїжджих петербурзьких та московських юнаків.

У місцях, де відбулися єврейські погроми, саме населення створювало комітети для допомоги постраждалим, адже була велика загроза виникнення голоду серед євреїв. Допомогу надавали хлібом та зерном, а згодом і невеликими сумами коштів для прожитку. Також у місцях погромів

створювались загони єврейської самооборони, котрі складались переважно зі студентів, в деякі навіть входили християни [24].

Наслідками погромів стало масове розорення єврейського населення, голод та хвороби. Люди почали активно виїздити закордон до Сполучених Штатів, Аргентини, Канади та інших країн. Погроми також стали поштовхом для поширення серед євреїв Російської імперії мрій про переселення до Палестини та об'єднання прихильників цієї ідеї у гуртки Друзів Сіону.

У роки революції 1905-1907 рр. на теренах Російської імперії відбулася нова хвиля єврейських погромів. Погроми цього періоду набули новий зміст: вони носили політичний характер, оскільки євреїв асоціювали з соціалістичним рухом. Найкривавіші події відбулися в жовтні 1905 р.

Відомості про погроми містяться у спогадах Володимира Жаботинського, Семена Дубнова, Мордехай Бен-Амі. Згідно з матеріалами спогадів можна прийти до висновку, що погроми 1905-1907 рр. відбувались за одним сценарієм. Спочатку проходили мітинги та демонстрації, а згодом розпочинався погром [11; 10; 2].

На відміну від попередніх хвиль, погроми часів революції 1905-1907 рр. проводились за активної підтримки місцевої поліції та влади, котрі мали змогу розстрілювати членів єврейської самооборони та віддано захищаючих своє майно євреїв. Влада надала можливість грабувати та вбивати євреїв без подальших покарань. Поліція, на відміну від попередніх хвиль, не ховалась та не намагалась припинити безчинства. Навіть більше, єврейські погроми носили ура-патріотичний характер.

Учасники погромів поділялися на дві категорії. До першої належали «ідейні» учасники, котрі вбачали в євреях ворогів та зрадників держави. Вони лише завдавали тілесних ушкоджень та чинили більшість вбивств. До другої категорії належали ті, хто бажав наживи. Досить часто вони не чіпали без необхідності саме єврейство, а займались прямим грабунком. Більшість цієї категорії складалася з селян та злодіїв, яких навмисно випускали на

волю. Як і в попередніх хвилях погромів селяни приїздили вже після початку погрому, мародерствували та тікали [11].

Досить часто доноси на конкретну лавку чи квартиру давали конкуруючі з євреями народності – болгари, греки. Це були купці та торговці, котрі хотіли чужими руками позбавитись від більш заможних конкурентів та вийти на лідируючі позиції.

Слідом за містами, погроми почали відбуватися й по селах. Агітаційною роботою займались чорносотенці, котрі приїздили у села з православним населенням та піднімати їх на погром, запевняючи селян в офіційному дозволі на це від керівництва [11].

Як і раніше, селяни керувались лише жагою наживи, а тому в більшості своїй займались грабунком, вимаганням коштів та захопленням будинків єврейського населення.

З початком нової серії погромів, єврейське населення намагалось покинути своє місце проживання. Але влада перекрила їм шлях. У річкових портах та на залізничних станціях чергували загони чорносотенців та міліції, котрі вбивали євреїв. Тих євреїв, котрим таки вдалось потрапити у транспорт, всередині зустрічали патрулі [2].

Характерною рисою погромів часів революції 1905-1907 рр. стало бойове оснащення нападаючих, адже вони користувались не лише холодною зброєю, а й активно використовували револьвери, рушниці та навіть бомби.

Закономірною реакцією на численні погроми стало виникнення загонів самооборони. Іноді їм вдавалось не допустити безчинств у всьому містечку. Іноді ж їм доводилось вступати в бій з міліцією та чорносотенцями. До того ж при затриманні члена єврейської самооборони судили як ворога. Спійманих під час погромів злочинців судили як звичайних хуліганів [11].

На відміну від чорносотенців, члени загонів самооборони не мали достатньої для захисту кількості зброї. Зазвичай у них з вогнепальної зброї був лише один револьвер на весь загін, а решта використовували палиці, ножі, металеві труби. У сільській місцевості часто використовували коси та

сокири. Не зважаючи на етнічний аспект погромів, до самооборони добровільно приєднувались представники українського, грецького та німецького населення. Із закінченням революції загони єврейської самооборони саморозпустилися [11].

Аналізуючи відносини між євреями та представниками інших національностей Південної України не можна не відмітити наявність благородних вчинків православного населення по відношенню до євреїв.

Мемуари Йосипа Векслера є цінним джерелом з історії єврейського погромного руху. Так, наприклад, він описує ситуацію 1905 р., коли офіцер М.Д. Тахчогло вивів проти погромників озброєних солдатів та надав їм наказ стріляти в повітря, щоб не допустити початку погрому. Подібний вчинок не сподобався владі, тому офіцер був змушений піти у відставку [4].

У мемуарах Йосипа Векслера містяться відомості про переведення поліцейських на службу до інших міст, адже сутички між найбільш активними членами поліції, котрі брали відкриту участь в організації та проведенні погромів та постраждалим місцевим населенням викликали занепокоєння в місцевої влади. Таким чином влада намагалась уникнути нових зворушень [4].

Узагальнюючи вищесказане, ми можемо прийти до висновку, що наративні та усноісторичні джерела значно розширюють уявлення про єврейський погромний рух 1881-1884 та 1905-1907 років на теренах Південної України через призму особистісного сприйняття дійсності їх авторами.

Також наведені джерела досить сильно різняться за своїм забарвленням. Яскраво видно різницю між описанням подій єврейськими авторами та російськими. Так, єврейські записи містять більше емоційне забарвлення, а тому під час їх дослідження потребують застосування принципів критичного мислення.

3.2. Єврейський погромний рух на теренах Південної України в роки Української революції 1917-1922 рр.

Події Української революції 1917-1921 рр. перетворили територію Південної України в арену кровопролитних бойових дій. Значного розмаху знов набув антисемітизм, який супроводжувався постійними погромами. У погромах брали участь всі протиборчі сторони, в тому числі денікінці, петлюрівці, загони Вільного козацтва та Червона армія.

Погроми відрізнялись особливою жорстокістю через відсутність будь-яких морально-етичних обмежень, котрі раніше пов'язувались з християнством та через повну безкарність для нападаючих. Однією з причин поновлення погромів була відсутність реального контролю з боку влади та військового командування.

Як правило, виправдовування для погрому не потребувалося. Якщо ж така необхідність виникала, то всі доводи будувались на революційних та контрреволюційних гаслах.

Єврейське населення потерпало від грабунків, знущань та вбивств через сліпу ненависть або через жадобу наживи. Однією з причин такого ставлення до євреїв серед українських селян в роки революції було бажання шляхом погромів відібрати у євреїв-колоністів їх землю та вигнати їх з сільської місцевості.

Від погромів в роки Української революції у тій чи іншій мірі постраждали усі єврейські колонії.

Події єврейських погромів 1917-1921 рр. яскраво описані у спогадах Рохл Лубан та М.П. Полетики, які були безпосередніми свідками цих подій [6; 17].

Зі спогадів М.П. Полетики можна дізнатись про те, що погромна агітація проти єврейського населення України, у тому числі і південної її частини, розпочалась відразу після лютневих подій 1917 року. А перші відомості про погромну агітацію припадають на березень-червень 1917 р.

Основними закидами до євреїв стали звинувачення в нестачі продовольства, промислових товарів та підвищенні цін [17, 20].

Особливо кровопролитні погроми влаштовували розбійні банди, котрі розмножились на території Південної України в роки революції. Також жахливими наслідками відзначались напади солдатів, котрі поверталися з фронту, армії А. Денікіна та «мирного населення» навколишніх міст та сел. У погромах брали участь навіть жінки та підлітки [17, 21].

У серпня 1917 р. задля охорони території конкретних міст та сіл від нападів та грабунків дезертирів, які поверталися з фронту до дому, до Росії, місцеве українське населення створило загони місцевої самооборони, які отримали назву «Вільне козацтво». У вересні вільно козацький рух поширився на територію Південної України. До складу Вільного козацтва приймалися усі бажаючі захистити свій дім, не зважаючи на національну приналежність.

Але вже у грудні 1917 р. загони вільних козаків стали самі творити безчинства проти євреїв, котрих звинувачували в байдужості до «українства». Також особливої ненависті серед українців євреї отримали через підтримку більшовиків, зокрема через приналежність до органів більшовицької влади [17, 26].

Прихід в Україну німецьких окупантів у спогадах М.П. Полетики характеризується як тимчасове зменшення кількості єврейських погромів. Німці були яскраво вираженими антисемітами, дозволяли собі фізично наказувати єврейське населення, але й захищали його від погромів.

Але така ситуація була не всюди. Єврейське населення землеробських колоній півдня України продовжувало страждати від погромів. На відміну від міст, німецьких солдат у селах не було, а гетьманські підрозділи, навпаки, допомагали нападати на євреїв. Жертвам виколювали очі, відрізали вуха та носи, розрізали животи та хоронили або спалювали живими [17, 30].

У записах Наума Славіна містяться відомості про стратегію виживання родини під час погрому. Його мама заздалегідь тримала речі, щоб у випадку

початку погрому мати можливість швидко втекти з колонії. Речей з собою брали небагато, переважно харчі та теплі речі, а у випадку втечі з новонародженими дітьми, ще й спеціальну тару з молоком [23].

Тікали такі сім'ї переважно у плавні. У будинках навмисно залишали безлад та розкидані речі, цінності при цьому ховали задалегідь, досить часто закопуючи їх в землю. Безлад залишали, щоб ввести в оману погромників. Безлад та розкидані речі справляли враження, що будинок вже було пограбовано, а люди його покинули.

Записи Наума Славіна також містять відомості про діяльність загонів самооборони. Керівництво загонами задалегідь дізнавалось про планування погрому та збирало людей для захисту єврейських родин [23].

Погромний процес часів Української революції не міг не змінити ставлення єврейського населення до влади. У листах Соломона Гольдельмана є відомості про схвальний відгук серед єврейського населення на прихід до влади Директорії. Листи відображають зміну настроїв серед єврейської молоді до більшовиків. Якщо на початок революційних подій євреї ставились до більшовицького руху з підозрою та не поспішали примкнути до його лав, то після початку нового погромного руху, численна кількість молоді починала приєднуватись до них. Більшовики також давали дозвіл на створення окремих загонів єврейської самооборони, щоб заохотити молодь, втомлену погромами, вступати до лав Червоної армії [7].

У листах Соломона Гольдельмана можна простежити негативне ставлення єврейської інтелігенції до більшовицького руху, котрий заявив про націоналізацію промислових підприємств, заводів та заборону приватної торгівлі. Таким чином, більшість єврейський підприємців були позбавлені заробітку [7].

З кінця 1918 р. хвиля єврейських погромів розпочалася з новою силою, змінився характер погромів. Якщо в 1917-1918 рр. напади були швидкими, а їх ціллю був грабунок, то з кінця 1918 р. погроми стають затяжними та супроводжуються великою кількістю знущань над населенням. У тому числі

погроми досить часто повторювались в одній і тій же місцевості, через постійну зміну влади.

Чимало жінок піддавалися зґвалтуванням на очах своїх чоловіків, батьків та дітей, а досить часто це робили десятки нападників на вулиці на очах у великої кількості людей. Солдати не звертали уваги на вік, гвалтуючи як молодих дівчат 13-14 років, так і жінок 50-70 років, в тому числі вагітних. Чимало населення було заражене венеричними захворюваннями. Чоловіків катували з особливою жорстокістю, їм відрубували руки та ноги, відрізали статеві органи, підвішували над вогнищем, відрізали шматки тіла, змушували веселити солдат, танцюючи чи співаючи, глузувати над своїм народом та вихвалити ворогів. Дітей кидали головами в стіни, рубали саблями на очах у рідних [17].

Замість вогнепальної зброї погромники застосовували холодну зброю. Часто використовували штики, на котрі насаджували жінок та дітей [17, 32].

Потрібно розуміти, що не всі люди на теренах Південної України ненавиділи євреїв. Значна частка, в тому числі українського населення, також натерпілась в часи революційних подій та намагалась допомагати євреям. Так, в спогадах Рохл Лубан, жителі містечка Гайчура Катеринорславської губернії допомогли її брату – Шмилику відбитися на базарі від бандитів та не дати його вбити. Селяни оточили візок молодого єврея та супроводжували майже весь його шлях до дому [6].

Також населення землеробських колоній намагалося врятувати цінні речі, закопуючи їх в землю, аби погромники не знайшли. Це було в 1917-1918 рр., коли основним мотивом погромів був грабунок. Пізніше подібні дії вже не рятували життя.

Солдати та козаки приїздили на погром з порожніми возами аби була можливість вивезти речі. Чоловіків зганяли під прицілом до одного приміщення, перекривали виходи та спалювали або рубали тіла на частини. Жінок та дітей в цей період досить часто залишали в живих. Але відбирали

худобу та запаси продовольства, одяг, взуття, посуд, навіть скатерті та покривала. А все, що залишалось, рубали на шматки або палили [17].

У записах Рохл Лубан є свідчення, що майже все доросле чоловіче населення її колонії було знищено. Вістки про погроми передавались від села до села. Таким чином, населенню села Нечаївки вдалося врятуватись. Там загинуло лише 19 євреїв [6].

Хоронити загиблих за всіма традиціями не було часу та можливості. В кращому випадку, людей закопували в ями, іноді вдавалось провести поховальний ритуал. Але все робили швидко та часто під дією горілки через страх [6].

Після погромів в землеробських колоніях майже не залишалось людей. Жінки були змушені тікати разом з дітьми та шукати притулку в сусідніх селах чи колоніях. Досить часто у дорозі помирали від голоду або випадкових набігів. Німецькі колоністи не завжди були раді євреям, помилково приймаючи їх за бандитів та відстрілюючись [6].

Постраждалим від погромів влада видавала безкоштовні залізничні квитки, лише при наявності паспорта. Але, у більшості постраждалого населення документи не зберігались і отримати квиток можна було лише у коменданта на вокзалі. Там же постійно знаходився патруль, котрий перевіряв документи у населення. Всі, хто не мав паспорта, затримувались та перевірялись на шпигунство.

В спогадах Рохл Лубан описано цікавий спосіб врятуватись від бандитів. Розуміючи, що на їх колонію Графську нападають, сімейство намагалось втекти з колонії та сховатись. Якщо ж це не вдавалось, то вони ховали молодшого брата на горищі, дядька у дальній кімнаті, а на столі влаштували постіль та двох дівчат з перебинтованими головами та чекали появи бандитів. Коли ті з'являлись, віддавали їм частину грошей, а коли солдати цікавились чому дівчата лежать на столі, то відповідали, що ті хворі на скарлатину. Тоді бандити лякались та залишали їх у спокої [6].

Напади на єврейське населення відбувались і посеред поля. Особливо небезпечним був переїзд з одного населеного пункту до іншого. Так, на братів Рохл Лубан бандити напали взимку, коли ті від'їздили до сусіднього села купити коней. Беньямина та Пинхаса зупинили посеред поля, змусили зняти одяг та взуття та розстріляли [6].

Отже, підводячи підсумок можна сказати, що єврейські погроми часів революційних подій 1917-1921 рр. можна поділити на два етапи. Перший – 1917 – осінь 1918 рр. – характеризується короткочасними набігами з грабiжницькими мотивами. Другий – кінець 1918 – 1921 рр. – характеризуються жорстокими довготривалими погромами, основна ціль яких – винищення єврейського населення.

У погромах брали участь селяни та солдати всіх армій та всіх режимів, що змінювалися в Україні. Але особливою жорстокістю відрізнялись банди отаманів та офіцерські полки А. Денікіна. Після відходу військових частин або банд, грабунок продовжували селяни сусідніх територій. Вони вивозили все, що залишалося: хліб, продукти, речі, виламували вікна та двері.

Єврейське населення опинилось між двох вогнів: українці вважали їх за прихильників радянської влади, а червоноармійці знищували їх як буржуїв. Навіть аполітичність більшості населення єврейських землеробських колоній Південної України не рятувала їх від погромів та вбивств.

Отже, аналізуючи описані події ми прийшли до висновку, що погромний рух часів Української революції відіграв негативну роль у житті єврейського населення. Тому кількість спогадів, мемуарів, нотаток, листів що стосуються даної теми є досить значною. Надана в їхніх повідомленнях інформація дозволяє побачити не лише перебіг подій, а й дослідити цінні відомості про стратегії виживання та прослідкувати зміни, котрі відбулися в житті українського єврейства Південної України.

3.3. Боротьба радянської влади з релігією серед єврейського населення в наративних та усноісторичних джерелах

Відомості про ставлення радянської влади до іудаїзму містяться в спогадах Михайла Вигона, Діни Супріної, Шлоймо Іскольда, Хаїма Жейлиховського та Езра Хопкіна [5; 25; 32; 12; 30].

По закінченню Української революції єврейське населення знаходилося у вкрай тяжкому становищі. Хвилі погромів, котрі тривала впродовж всієї революції, змінили як економічний стан, так і мислення євреїв. Чимала кількість єврейського населення стала прихильниками радянських влади.

Релігійні єврейські установи, котрі значно постраждали під час погромів, занепадають. Синагоги часто спалювали, виносили з них всі цінні речі, трошили меблі, вікна та двері. А релігійні діячі не мали грошей на проживання, не говорячи вже про відбудову синагоги.

Перший удар антирелігійної політики припав на відокремлення церкви від школи. Закриття єврейських початкових шкіл негативно вплинуло на освітній рівень дітей єврейського походження. Влада не мала змоги відразу в повному обсязі забезпечити населення світськими школами. Хедери, Талмуд-Тори та єшиви продовжували існувати на напівлегальному становищі. При цьому, через заборону діяльності єврейських релігійних громад, не стало змоги вести збір коштів на допомогу нужденним та забезпечення релігійних діячів і благодійних організацій. Значною мірою від цього постраждали немічні літні люди, сироти та фінансово залежне від благодійних організацій населення. А вчителі релігії – меламеди – були позбавлені виборчих прав. Ці обмеження поєднувались з націоналізацією будівель релігійних організацій та культових споруд [36].

Однак, в антирелігійній діяльності радянської влади на початковому етапі була і позитивна сторона для єврейського населення – заборона на особливий статус православних та зрівняння в правах всього населення країни не залежно від віросповідання чи національності.

З початком відкриття радянських шкіл почався активний вплив на все єврейське населення. Діти, котрі ходили до школи, змушували батьків купувати газети, журнали, радіо. Подібні засоби масової інформації доносили до населення державну політику. Досить часто, вони розповсюджували інформацію про атеїзм та ненауковість релігії. Значний вплив на дитячу свідомість справила діяльність піонерського та комсомольського молодіжних рухів.

Радянська влада проводила активну боротьбу з Шабатом – традиційним для євреїв днем відпочинку в суботу. В роки колективізації євреїв-колгоспників зобов'язували виходити на роботу в суботу, а їх дітей ходити до школи. За «суботні прогули» євреїв штрафували. За перший прогул знімали 5 трудоднів, за другий – десять, за третій – 15 [5].

Для більш старшого покоління вихід на роботу в суботу ставав справжньою трагедією. А молодше покоління набагато рідше відвідували синагогу, навіть у суботу. Цьому сприяло посилення антирелігійної пропаганди в 1920-х рр. Вона становилась більш масовою та жорсткішою [5].

Згодом радянська влада розвила стратегію боротьби з єврейськими релігійними святами та звичаями, проводчи в цей же час свої свята з розвагами, котрі припали до душі молодшому поколінню. Молодь, яка стала навчатись в радянських школах та виховуватись в дусі комуністичних ідеалів, все частіше зверхньо ставилася до релігійних свят та попри накази та заборони батьків тікала на влаштовані радянською владою свята. Подібна стратегія сприяла переходу єврейського населення на бік атеїзму. Новостворені радянські свята були пронизані комуністичними ідеалами.

З часомі старші члени родини також перестають дотримуватись традицій. Вони переставали дотримуватись правил Шабату. Вихід на роботу в цей день перестав бути для них трагедією. Вони спокійно користувались транспортом та недотримувались постів [5].

Згодом радянська влада розгорнула широку антирелігійну пропаганду: випускались газети та журнали, друкувались листівки, проводились

антирелігійні збори, лекції, випускались стінгазети, котрі створювались руками самих євреїв. Особливо активізувалась пропаганда напередодні та під час релігійних свят. Як наслідок, частина єврейського населення припинили повністю або частково відзначання релігійних свят [12].

Таким чином, все менша частка єврейського населення продовжувала відвідувати синагоги. Згодом їх взагалі закрили, а релігійні служителі опинились поза законом. На базі колишніх релігійних закладів створювались будинки культури чи радянські громадські організації. Цінності ж відходили на користь держави.

Згодом залишилось лише декілька обрядів, котрі продовжували існувати та справно виконуватись серед єврейського населення – обряд обрізання та обряд вінчання.

Радянська влада вела активну політику проти вживання євреями лише кошерної їжі та відмови від свинини. В тому числі їй не подобався обряд очищення від квасного хамецу та використання посівного насіння на приготування мацового борошна. Це вважалось марнотратством та уділом куркулів. Задля вживання свинини єврейське населення змушували розводити їх в домашньому та колгоспному господарстві, аргументуючи швидкістю в зростанні та цінністю м'яса [30].

Знаючи про моральний стан єврейського населення, котрий склався внаслідок антисемітських законів та утисків впродовж XIX – початку XX століття та супроводжувалось численними погромами та вбивствами, радянська влада розуміла, що антирелігійну політику потрібно проводити обережно. При цьому намагались не ображати почуття віруючих відкрито, а доводити ненауковість та бездоказовість релігії та обрядів. До лав агітаторів пропагандистів все більше залучували єврейське населення, особливо тих, хто отримував початкову освіту в релігійних закладах – хедерах та Талмуд-Торах. Держава впливала на населення через газети, журнали, радіо та масові заходи, котрі проводились на роботі, в клубах та громадських місцях відпочинку [25].

Таким чином, на середину 30-х років ХХ століття на теренах Південної України більшість єврейського населення відійшло від релігії. Все більше людей проходило через радянську ідеологічну машину. Вони вступали до піонерської організації, потім комсомолу, комуністичної партії. Частина починала включатись до антирелігійних компаній та проводити активну боротьбу проти «релігійних мракобісів». Деякі, переважно молодь, відходили від вживання лише кошерної їжі та починали вживати навіть свинину. Традиційні єврейські імена замінювались на популярні в той час, пов'язані з перемогою радянської влади, жовтневою революцією, надіями на панування комунізму, партії та вождів [30].

Антирелігійна пропаганда супроводжувалася експропріацією предметів культу, коштовностей, ювелірних прикрас та коштів. Вважалось, що вилученні кошти підуть на потреби держави для побудови світлого майбутнього. Досить часто влада змушувала членів колгоспів здавати кошти на придбання сільськогосподарської техніки та інвентарю, на будівництво громадських закладів. Подібні кампанії по зборі коштів часто припадали на релігійні єврейські свята. Таким чином, радянській владі вдавалось одночасно боротись з релігією та збирати кошти для розбудови комуністичного суспільства [30].

Незважаючи на активну антирелігійну діяльність радянської влади, частина єврейського населення залишалась вірною своїм звичаям та традиціям. Досить часто справляючи обряди за закритими дверима.

Так, записи Шлоймо Іскольда містять відомості про ребе, котрий слідував всім релігійним обрядам та традиціям, таємно проводив обряд обрізання та збирав людей для читання молитви. Шлоймо Іскольд також писав, що релігійне життя продовжувалось в повній мірі або ж частково в тих родинях, де залишались літні люди, котрі мали авторитет та могли впливати на життя сім'ї.

У цей неоднозначний час, незважаючи на всі зусилля радянської влади, повний відхід від традицій та релігії не відбувся. У день люди могли

відвідувати лекції про антинауковість релігії, а ввечері ставити на стіл лише кошерні страви. Те ж відбувалось й серед молодого покоління, котре вдень вступало до лав піонерів, а ввечері слухало трактування Тори батьками, маючи на шиї червоний галстук, а в кишені мішечок з талесом [32].

Підводячи підсумок, зазначимо, що радянська влада вела активну антирелігійну боротьбу. До другої половини 1930-х років вона носила переважно агітаційний та пропагандистський характер. При цьому усталені традиції та обряди не відкидались повністю, а перероблялись на комуністичний лад та відзначались по новому.

Незважаючи на активну політику, повністю знищити релігію серед єврейського населення владі не вдалося. В спогадах Шлоймо Іскольда, Діни Супріної, Михайла Вигона та Хаїма Желиховського містяться відомості про наслідування традицій пращурів, продовження відзначати релігійні свята та справляння обрядів, не зважаючи на заборону владою. У той же час продовжувалась релігійна освіта молодшого покоління всередині родини, а погляди молодих умів ставали двоякими та сприймали як комуністичні ідеї, так і релігійні традиції [32; 25; 12].

Серед величезного масиву досліджуваних наративних та усноісторичних джерел тема антирелігійної діяльності радянської влади займає відносно незначне місце. Адже, релігію та традиції свого народу євреї сприймали як щось невід'ємне. Опрацьовані джерела містять унікальні відомості, котрі мало зустрічаються серед решти наративу.

Отже, наративні та усноісторичні джерела з історії антиєврейських погромів 1881-1884 років, часів революції 1905-1907 та Української революції 1917-1921 років, а також антирелігійної діяльності радянської влади представленні у вигляді автобіографій, мемуарів, спогадів, подорожніх нотаток та листів.

Така кількість продукування джерел вказує на зацікавленість авторів до тематики. Адже вплив єврейських погромних рухів на життя єврейського

населення був досить значним. Особливо яскраво прослідковується травматичний досвід, описаний в джерелах.

Прихід радянської влади та створення Радянського Союзу значною мірою змінило життя євреїв. Перші захоплення гаслами та зрівняння в правах з іншими народами, швидко змінились розумінням наростаючої небезпеки та новими утисками. Мемуари, спогади, нотатки цього періоду містять яскраве емоційне забарвлення. Опрацювання наративних та усноісторичних джерел з досліджуваної тематики має відбуватись лише з жорстким дотриманням принципів об'єктивізму та методу абстрагування.

РОЗДІЛ 4

ВІДОБРАЖЕННЯ ОСВІТНЬОГО, КУЛЬТУРНОГО ТА ПОБУТОВОГО ЖИТТЯ НА СТОРІНКАХ НАРАТИВНИХ ТА УСНОІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

4.1. Організація освіти серед єврейського населення Південної України

До освіти єврейських дітей батьки ставились з особливою відповідальністю. Не даремно перші переселенці поміж речей першої необхідності, везли з собою велику кількість літератури, книг з релігійного виховання, Тору та інше. Майже у всіх селах та містечках півдня України розташовувались хедери – початкові єврейські релігійні школи або талмудтори, також можливим було домашнє навчання.

Відомості про хедери є в спогадах Наума Славіна, Рохл Лубан, Моше Кнапова, Меєр Кальмана, Фріди Гольдіної та Ісаака Бабея. Хедери були приватними школами і навчатись в них могли лише хлопчики. Вони розташовувались в домі молитви або в будинку ребе або меламеда – вчителя [23; 6; 14; 16; 8; 1].

Меєр Кальман описував, що в хедери брали хлопчаків від 7 до 13 років. Навчання тривало цілий рік та ділилось на два змани – частини. Від весни до осені та навпаки. Рівень навчання визначався кількістю зманів, котрі учень провів в хедері. Кількість таких зманів залежала від матеріального становища батьків. Якщо в хлопчиків не було зимового одягу, то вони були змушені пропускати зимовий зман [16].

Під час навчання хлопчики й розважались. Так, наприклад, Меєр Кальман описує типову ситуацію хлопчачих забав. У хедері учні сиділи за одним столом, а У голові столу знаходився вчитель, котрий іноді міг заснути посеред навчання. Тоді діти прив'язували ноги ребе чи меламеда до ніжок столу або приклеювали бороду [16].

У школах досить часто застосовувалися тілесні покарання. Так, Рохл Лубан в своїх спогадах описує як її розвинутий не по рокам двоюрідний брат пішов в херед в трьохлітньому віці, коли там навчались вже десятирічні хлопчики. На одному з занять меламед побив хлопчика канчіком (спеціальний батіг для покарань, що складався з декількох вузьких шкіряних ремінців) до крові, а Алтер прийняв це та не розповів батькам. Щоб зменшити силу удару діти натирали канчік часником, тоді його ремінці лопались на частини. Хоча, не всі батьки були згодні з такими покараннями. Мати Алтера вчинила скандал вчителю та перевела хлопчика до іншого меламеда [6].

У спогадах равина Моше Кнапова містяться відомості про походження маламедів на теренах Південної України. Вони були двох видів: місцеві або вихідцями з Литви чи Білорусі. Українські меламенти мали недостатні знання з Тори та не могли віртуозно передавати свої знання учням. Більш заможні сім'ї об'єднувались та запрошували меламедів з-за кордону освіта котрих була на порядок вища, ніж у місцевих [16].

Іноземні меламенти залишались в місті впродовж всього навчального року. Годувати їх повинні були батьки учнів, котрі приймали по черзі на два тижня. Сніданок учень повинен був приносити вчителю до школи, а на обід меламед приходив у сім'ю хлопчика. Не зважаючи на велику кількість дітей в сім'ях, вони могли собі дозволити годувати вчителя два тижні та не голодувати при цьому.

Більшість хедерів були зосереджені на вивченні релігійних предметів: П'ятикнижжя з коментарями Раші та трактування Тори. Але деякі меламенти вводили вивчення світських навчальних дисциплін. Так, Моше Кнопов писав, що його вчитель хотів дати учням всесторонній розвиток. Для вивчення Хумаша з Раши та Гемари двічі на тиждень вивчали біблійний іврит. А згодом, найняв для дітей вчителя російської мови, котрий навчав дітей дві години на тиждень [16].

Талмуд-тора також була початковою школою релігійного спрямування для хлопчиків. На відміну від хедеру, навчання в ній було безкоштовним та здійснювалось на кошти місцевих єврейських громад. В ній навчались хлопчики-сироти або чий батьки не мали кошти на навчання дітей. В талмуд-торі навчались до 13 років та готували до вступу в єшиву. Крім звичних предметів в ній вивчали також арифметику, географію, природознавство, письмо на ідиші та російську мову.

В спогадах Рохл Лубан сказано, що один з її братів навчався в талмуд-торі, по закінченню якої, хлопчик став бар-міцвой, тобто досяг релігійного повноліття – 13 років [6].

Дівчата значно поступалися в грамотності хлопчикам, вони навчались вдома, але, якщо в батьків не було грошей, то дівчата залишались неграмотними. В хедер їх не приймали, а в талмуд-тори іноді могли. Згодом почали відкриватись світські школи, куди приймали і дівчат. Навчання загальноприйнятих предметів велось російською мовою. На місце вчителя приймали або місцевих євреїв, котрі повинні були здати екзамени, або запрошували вчителів з інших поселень. Навчання тривало впродовж чотирьох років та строго контролювалось комісіями, котрі перевіряли на дотримання норм кожні пів року. На жаль, в таку школу також не могли піти всі бажаючі, в них було обмеження на навчання за кількістю людей з однаковим прізвищем.

Наприклад, Рохл Лубан навчалась в світській школі у своїй колонії. Там навчали арифметиці, географії, російської мови та чистописанню. Для залучення єврейських дітей до світських шкіл, їх почали пристосовувати до традиційної освіти, вводити звичні для євреїв предмети – мову та закони іудейської релігії. Для цього в школи наймали меламеда, котрого затверджував інспектор [6].

Також у світських школах сіл та колоній почали вводити спеціальні предмети по вивченню сільськогосподарської праці. Раніше цьому діти навчались вдома, на прикладі батьків. Але з часом цього стало недостатньо і

праця на селі потребувала вивчення технологій, котрі могла дати лише школа та книга [7].

На місце вчителів в школу приймали агрономів. Таким, наприклад, був Абрам Зусман, котрий навчав у школі дітей основам раціонального обробітку землі, основам садівництва, виноградарства, бджільництва та шовківництва.

Євреям-агрономам було складно знайти роботу за спеціальністю, тому вони мали право на отримання атестату вчителя початкової школи без складання додаткового іспиту, а лише за результатами проведення одного уроку. Однак, лише невелика частка сільських вчителів мала освіту агронома. Більшість проходила спеціальні курси та займалась самоосвітою. А для дітей проводили посадку дерев чи кущів винограду щорічно в якості свята. Це була значна подія в житті поселення [31].

По закінченню початкової школи у дітей було декілька варіантів: гімназія, єшива або ж йти в учні на робітничу професію.

Гімназії були не всюди, а деякі просто не хотіли приймати єврейських дітей. Так Рохл Лубан описує, що її брата Алтера не прийняли до мелітопольської гімназії, хоча екзамени він склав краще, ніж православні учні. До вихідців з єврейських сімей ставилися з упередженням та недовірою. Сама ж Рохл Лубан після закінчення світської початкової школи готувалась вдома з вчителем, щоб вступити до гімназії, але батько не захотів відпускати її з дому [6].

Детальні відомості про навчання в єшиві містять спогади Моше Кнапова, котрий навчався в декількох закладах різних міст. Вперше він пішов до єшиви в 12 років. Вона знаходилась в Херсоні та була нещодавно відкрита литовськими євреями. Хоча заклад і був відкритий знавцями Тори, він не мав реального духовного змісту. За шість місяців активного навчання майбутній равин Моше не дізнався в Херсонській єшиві нічого нового [14].

Єшива не мала гуртожитків та місць для проживання учнів. Немісцеві повинні були знаходити постій та харчі самостійно. Досить часто їх брали до себе самотні літні люди. Навчання закінчувалось пізно ввечері, тому

господарі зазвичай навіть не пересікались з учнями. Деякі заможні сім'ї приймали до себе таких студентів та давали їм проживання та їжу в обмін на навчання своїх дітей [14].

У деяких містах, наприклад Кременчуці, єшиви були набагато сильнішими. Вони розташовувались на базі місцевих синагог та мали назву бейт-мідраш – дім навчання. Там же студентам давали притулок та нічліг. Деякі господарі – балабатем – годували учнів у себе вдома, інші жертвували по 20 копійок, щоб учні могли купувати собі їжу. По закінченню єшиви студентам давали рекомендаційний лист для навчання далі [14].

Навчання обходилося сім'ям дуже дорого, тому не дивно, що закінчивши початкову школу, більшість дітей йшли здобувати професію або допомагали батькам вдома. Найчастіше лише один-два хлопчики з сім'ї, старші сини, йшли на навчання та ставали знавцями Тори – тора хахам.

Зі встановленням радянської влади навчання в єврейських релігійних закладах було заборонено. Всі діти мусили йти до звичайних загальноосвітніх закладів. Туди приймалися і дівчата. У спогадах Наума Славіна є відомості про те, що українські діти погано ставилися до євреїв. У його сестер хлопчики кидались камінням, псували речі та ображали [23].

У підсумку можна сказати, що єврейське населення півдня України мало достатній рівень освіти, іноді він перевищував рівень решти населення. Освіта була як безкоштовною, так і на платній основі. Батьки самі обирали спосіб навчання своїх дітей. До початкової школи йшли в семирічному віці, хоча були й виключення. Дітей навчали релігійним основам, івриту та староєврейській мові, згодом почали навчати і російської.

У світських закладах могли навчатись і дівчата. Основними предметами були арифметика, географія, російська мова та чистописання. Для більшого залучення євреїв до світської освіти до навчальної програми шкіл почали включати релігійні предмети та єврейську мову. В сільській місцевості включались предмети сільськогосподарської спрямованості.

Рівень організації єврейських шкіл, кількість предметів та освіта вчителів була на рівні зі звичайними школами, а іноді багато в чому перевищувала.

4.2. Інформативні відомості джерел стосовно культурно-побутового життя євреїв Південної України

Побутове та культурне життя єврейського населення різнилось в залежності від місця проживання та рівня достатку сім'ї. У сільській місцевості будувались громадські установи, такі як школи, бібліотеки, читальні, крамниці. Осередком громадського життя єврейського поселення була синагога, де чоловіки проводили більшість часу під час свят та холодної пори року. Досить часто єврейські поселення мали лазню з міквою та чимало парків, котрі засаджували самостійно. В містах же євреї відвідували загальні громадські заклади, такі як театри та вистави, котрі дозволити собі могли далеко не всі.

У мемуарах Йосипа Векслера містяться відомості про лазні в Херсоні, їх було три. Вхід в загальне відділення коштував 5 копійок, а «дворянське» відділення коштувало 10 копійок. Використання води, як гарячої, так і холодної ніхто не обмежував. Лазні мали спеціальні полки та віники, але таке задоволення не всім приходилось до душі. В бані приймали всіх бажаючих. Євреї ходили напередодні шабату – у вечір п'ятниці, православні зазвичай приходили з суботи на неділю [4].

Недалеко від єврейських поселень зазвичай розташовувався цвинтар. Іноді один на декілька поселень.

Більшість єврейського населення полюбляли співи та танці, за чим і проводили свій вільний час. Значна частина євреїв була грамотною, тому читання газет також мало місце. За спогадами Рохл Лубан, чоловіки полюбляли проводити вільний зимовий час, читаючи газети. Існували й газети на івриті, котрі доставлялися з Москви та передавалися із рук в руки [6].

Не всі могли дозволити собі вищу освіту, але початкова освіта була поширеним явищем, тому рівень грамотності серед населення був достатньо високим. Більшість вміли говорити російською та українською мовою, рідше німецькою. Так, наприклад, Наум Славін згадує про свою маму, котра закінчила лише початкову школу та через відсутність коштів не мала можливості продовжити освіту. Не зважаючи на це, вона знала напам'ять вірші О. Пушкіна та М. Некрасова, співала німецькі пісні. У спогадах Хаїма Шулькіна містяться відомості про зберігання в сім'ї книг на ідиш, українською та російською мовами, що свідчить про високий рівень грамотності та любов до читання [23].

У мемуарах Йосипа Векслера описано традиційний суботній розпорядок єврея. Після сніданку люди йшли до синагоги, радше через усталені традиції. Люди похилого віку відвідували синагоги тричі на день, вони є категорією особливо віруючих людей та містили невелику частку від єврейського населення [4].

Відвідання синагоги в суботу супроводжувалося читанням ранкової та вечірньої молитов. Ввечері зазвичай читали «Кадиш» – молитву за покійними родичами. Її читали протягом року після смерті людини. Якщо члени родини не мали змоги відвідати синагогу в цей час, то вони платили кошти. Таким чином «Кадиш» читали замість них.

Перед обідом чоловіки полюбили пропускати по чарці. Перед тим, як сісти за стіл, читали молитву та ретельно мили руки, адже за єврейськими повір'ями вважалося, що на кінчиках пальців сидять чорти, котрих потрібно відмити. Йосип Векслер описує, що суботній обід зазвичай складався з фаршированої риби, курячого бульйону з крупною, вареного курячого м'яса та десерту. Обід закінчувався читанням молитви та денним сном, після нього пили чай та відправлялись в синагогу [4].

Особливе місце в житті єврейського населення займали свята. Євреї були людьми віруючими та суворо слідували за виконанням традицій.

Чимало відомостей про єврейські традиції відзначання свят містяться в спогадах Рохл Лубан [6].

Головним єврейським святом вважається Великдень – Пейсах. Підготовка до цього свята прописана в Торі і вимагає прикладання значних зусиль. До нього сім'ї готували з особливою ретельністю, заздалегідь відкладаючи озиму пшеницю для мацового борошна. З нього в спеціальних громадських приміщеннях жінки випікали кнейдлах, фарфеллах, леках та іншу випічку з тіста, котре не встигло піднятися.

Особлива увага надавалась чистоті будинку та одягу. За декілька тижнів до початку Пейсаху, жінки шили новий святковий одяг, а старий прали та прасували. Будинок же, за заповіддю Тори, прийнято було позбавляти від квасного хамецу, ретельно прочищаючи всі поверхні та кути. Особливо ретельно відчищали посуд, котрим користувались впродовж року. Металевий посуд мили та обробляли окропом. А на святковий стіл доставався спеціальний посуд, котрий використовували лише під час свята Пейсах. В інший же час він зберігався в окремому від решти посуду місці, щоб на нього не потрапив хамец [6].

Ввечері перед святом, чоловік, за заповіддю Тори, проводив пошук квасного хамецу – Бдіказхамец. Для його проведення в одну руку брали свічку, а в іншу – перо та ходили по будинку в пошуку хамецу, заглядаючи в кожен кут. Досить часто діти сприймали пошук квасного хамецу як гру, та допомагали батьку в його пошуку. На ранок після проведення пошуку, чоловік повинен був «продати» хамец людині, котра не належала до євреїв, на час Пейсаху.

Після проведення обряду «продажу», чоловіки брали старших синів та шли до громадської лазні. Після чого проводили святковий вечір в синагозі. Жінки ж в цей час займались вечерею та миттям молодших дітей, котрих вдягали в спеціально підготовлений святковий одяг [6].

Святкова пасхальна вечеря мала назву сейдер. Перед початком сейдеру жінки розставляли свічки та читали молитву для благословення родини. Після початку вечері батько родини повинен був читати молитву агадос.

Мемуари Йосипа Векслера містять цікаві відомості про існування спеціальної єврейської великоденної горілки, котра на відміну від звичайної, була міцнішою та містила 60 градусів [4].

За тиждень після Пейсаху наставало друге за значенням єврейське свято Швуес або свято першого урожаю. Особливе значення воно мало серед землеробської частини єврейського населення, саме тому будинки та двори прикрашались зеленню, травами та квітами. На святковому вечері основне місце віддавалось молочним стравам та випічці [6].

Свято Нового року у євреїв мало назву Рошха-Шана та відзначається восени. За спогадами Рохл Лубан, в цей час проходили святкові богослужіння в синагозі, під час котрих, читали молитви, просили помилування та покаяння. Наступний після свята день, починався з обряду очищення – ташлих. Цей обряд зазвичай проводився на березі водойми, у випадку РохлЛубан, біля криниці. Люди струшували низ свого одягу, читали молитви та просили забрати їх гріхи на дно водойми [6].

Завершувало десять днів покаяння свято Судного дню – Йом-кіпур. Це свято було одним з найважливіших серед єврейського населення та наставало через десять днів після Нового року. Воно супроводжувалось постом, відвідуванням синагоги та читанням молитви. Жінки повинні були їсти лише м'ясо курки, а чоловіки півнів. Вечір люд проводив в синагозі, в ній читали молитву за покійними батьками – Ізкор. Усі, хто мав живих батьків, повинні були покинути синагогу в цей час. На наступний день прийнято було відвідувати могили своїх батьків та родичів.

Наступним святом, котре потребувало особливої підготовки, був Сукус. На цей час врожай вже був зібраний та люди починали будувати суке – палатки, укриття, де повинні були жити впродовж тижня, щоб не забувати умови життя пращурів, котрі були змушені жити в пустелі в пошуках долі.

Рохл Лубан у своїх спогадах зазначає, що укриття будувалось поблизу будинку та на ночівлю в ньому не залишались. Лише приймали їжу та проводили денний час. Діти з особливим відношенням ставились до свята, завзято брали участь у зведенні суке та полюбляли проводити час, бавлячись в збудованому укритті [6].

Сукес закінчувався святкуванням Сімхес Тойра – Радість Тори. Чоловіки купували собі постійні місця в синагозі, де проводили свято та висловлювали радість та віру в Творця. Свято супроводжувалось піснями, танцями та численною кількістю алкоголю.

Прихід зими відзначався святом Хануки – перемоги світлого над темним, святом чуда. Воно триває вісім днів та на відміну від інших свят не має заборони на працю. На вечерю готували страви з сиру та молока, млинці та пончики. Її ж супроводжували читанням Тори, співанням пісень та славослів'ям, а дітям давали гроші, котрі ті могли витратити на власний розсуд [6].

По закінченню посту Естер – дня жалоби, наступало свято Пурім. Основною традицією було випікання вуха Аммана та читання свитку Естера в синагозі, котре супроводжувалось прокляттями та шумом тріскачок під час виголошення імені Аммана.

На наступний день діти носили до родичів подарунки, зазвичай солодощі та випічку, а в дарунок отримували гроші та зворотні частування. Свято закінчувалось застіллям, котре супроводжувалось піснями, танцями та численною кількістю вина.

Поміж свят відзначали також дні народження та весілля. Останні ж святкували з великим розмахом та зазвичай не менше тижня, а підготовка тривала ще довше. Так, Леонід Гольдін описує весілля свого дядька, котре тривало цілий тиждень. А через завірюху та сніг, продовжувалось ще декілька днів. На весілля було запрошено як родичів, друзів, так і сусідів. Столи ломились від кількості приготовлених страв та випивки, котра неодмінно включала горілку та пиво [8].

Побут неодмінно пов'язаний з будинком проживання родини. Такі відомості містять записи Реувена Бесицького та Діни Супріної. Так, Реувен Бесицький описуючи будинок дідуся та бабусі, говорить про маленьку глинобитну хатинку із солом'яним дахом. Ззовні та всередині хатка була ретельно побілена. Саме ж приміщення складалося з однієї кімнати та мало глиняну підлогу. В середині кімнати містилась піч з грубою, в котрій готували їжу. Кімната також мала три невеликих вікна. До хати примикали сіни, де зберігався інвентар та іноді маленька худоба. У дворі був хлів для худоби та курник [3].

Діна Супріна описує три види будинків, котрі вони будували самостійно, план майбутнього будинку господар обирав сам. Вони залежали від кількості членів родини. Маленький будинок мав спальню та невелику вітальню. Середній будинок мав п'ять кімнат та приміщення для худоби, котре примикало до будинку та мало вихід в кухню [25].

Спогади Діни Супріної також містять відомості про два типи будівництва. Для першого використовували глину, котру змішували з водою та виробляли цеглу, з котрої вже зводили стіни. Інший спосіб мав назву «мазанка» та також будувався з глини. Але в цьому випадку глину мішали з водою та одразу обмазували нею каркас майбутнього будинку. Будинки для великих родин будували з цегли. Після висихання стін на них наносили спочатку штукатурку, а потім вапно. Для вікон, підлоги, дверей та каркасу використовували деревину, а для даху – червону черепицю. Кожен будинок мав присадибну ділянку та город [25].

Згодом будинки та особливо їх оздоблення почали відрізнятись між собою, адже все частіше євреї виходили на новий рівень достатку, збільшуючи при цьому кількість членів родини та потребували розширення площі для життя. Вони власноруч починали будувати нові оселі, котрі вирізнялись серед інших використаними матеріалами та формою.

Підводячи підсумок, ми можемо прийти до висновку, що в наративних та усноісторичних джерелах міститься достатня кількість інформації, котра

стосується побутового та культурного життя єврейського населення Південної України. З особливою ретельністю в спогадах описані свята та традиції.

4.3. Організація медичної допомоги та хвороби єврейського населення за наративними та усноісторичними джерелами

Євреї завжди вважалися одними з кращих лікарів, а їх внесок у розвиток медичної науки відомий широкому колу людей. На кінець XIX – першу половину XX століття ставлення єврейського населення до медицини не було однозначним, причиною цьому є високий рівень релігійності серед народу. Євреї, з одного боку, стан свого здоров'я вважали божою карою, а одужання прирівнювали до прощення Бога. З іншого боку, прописані в Торі закони вимагали від євреїв опікуватись не лише станом своєї душі, а й станом свого здоров'я.

Отже, відомості про систему медичної допомоги та хвороби, котрі спіткали єврейське населення, містяться в спогадах Рохл Лубан, Наума Славіна та в мемуарах Йосипа Векслера [6; 23; 4].

Рохл Лубан та Наум Славін описують стан медицини та ставлення до неї в сільській місцевості Південної України. Згідно з даними, що зафіксовані в їх спогадах, можна прийти до висновку, що лікування серед єврейського населення мало досить широку популярність. Вони поспішали до лікарів з будь-якими симптомами застуди, а вся сім'я при цьому іноді жертвувала своїм майбутнім та витрачала усі кошти на лікування [6; 23].

З таким ставленням до власного здоров'я, рівень захворювань серед євреїв був значно нижчим, ніж у їх сусідів. Окрім того, епідемії, котрі в той час досить сильно косили росіян та українців, єврейських життів стосувались набагато рідше.

Подібний стан речей зумовлювався високим рівнем релігійності, дотриманням всіх законів Тори та ритуальним наведенням чистоти. Перш за все, євреї дотримувались шабату. Окрім того, що вони не виходили в цей

день на роботу, в п'ятницю вся родина ретельно милась та вдягала чисті речі, а в будинку наводився порядок.

Знижений рівень захворювань серед євреїв частково був заслугою дотримання ними законів Галахи. Вона змушувала єврейське населення регулярно мити тіло та руки. Також в законах Галахи містились правила стосовно збереження продуктів, правила прийому їжі та норм сімейного життя. Таким чином, євреї рідше страждали від інфекційних захворювань та захворювань шлунку.

Також єврейське населення, на відміну від православного, ставилось до вакцинації від інфекційних захворювань досить позитивно. Більшість український євреїв на першу половину ХХ століття були привиті від віспи, котра нещадно косила українців. Вакцини від скарлатини теж зустріли схвальність серед євреїв.

В записках Рохл Лубан є відомості про існування братерства «відвідування хворих». Це були благодійні організації, котрі збирали кошти на допомогу малозабезпеченим родинам. Перш за все, кошти братерства витрачались на лікування таких хворих та будівництва закладів медичної допомоги [6].

Записи Наума Славіна містять відомості про забезпечення медичної допомоги в єврейській землеробській колонії Нагартав. Він описує, що колоністи власним коштом побудували лікарню. А з 1872 року поруч з нею було побудовано земський медичний пункт. У Херсонській губернії були вперше організовані курси медсестр. Навчання в них тривало один рік [23].

В 1899 році була побудована нова Нагартавська лікарня. Хоча в цей раз, на її будівництво кошти виділила влада, та вона мала спеціальні місця, третина від всієї кількості, для євреїв. Окрім того кухня лікарні також передбачала необхідність у спеціальному єврейському раціоні. Таким чином, лікарня мала дві окремі кухні, одна була для православного населення, а в іншій готували за всіма єврейськими правилами [23].

Наум Славін пише, що з лікарні можна було викликати фельдшера додому. Його приїзд коштував 18,5 копійок. Для бідняків існувала розстрочка в оплаті виклику фельдшера. Спогади Наума Славіна містять відомості про фельдшера Гланца, який не був євреєм, та все ж таки знав єврейську мову та вмів на ній говорити. Для виїзду до хворих фельдшер мав повозку та коня [23].

Під час погромів 1905-1907 років приміщення Нагартавської лікарні ставало захистом для євреїв. Так, є відомості про лікаря Михайла Митрофановича Германа, котрий користувався великим авторитетом серед населення. Він, тримаючи мисливську рушницю, вийшов з працівниками лікарні до бандитів та не дав їм дістатись до євреїв, котрі ховались у лікарні. Очевидці вважають, що бандитів зупинив не сам збройний опір, а авторитет лікаря [23].

Значний пласт інформації про систему медичної допомоги міститься в мемуарах Йосипа Векслера. Він вказує, що в Херсоні коштом єврейської благодійної організації було побудовано єврейську лікарню.

Єврейська лікарня могла приймати значну кількість хворих. Її послугами користувались зазвичай малозабезпечені родини, котрі не могли собі дозволити допомогу приватного лікаря. Як і більшість лікарень, єврейська була націоналізована з приходом радянської влади. З початку 20-х років ХХ століття на її основі було відкрито поліклініку для робітників №1 [4].

На основі єврейської лікарні існувала також амбулаторія. Вона приймала по 50-60 чоловік щодня. Серед пацієнтів амбулаторії більшість становила малозабезпечені єврейські сім'ї. Росіяни мало відвідували лікарні [4].

Медичні заклади були не всюди і досить часто євреї були змушені викликати фельдшерів або «знаючу» людину. Так, у записах Рохл Лубан містяться відомості про надання медичної допомоги. Коли її мама впала в погріб та зламала ногу, то дорослі першим ділом звернулись не в лікарню, а

до реб Бера. Він жив неподалік від родини та був відомим на окрузі вмінням вправляти зламані кістки. Саме до нього зазвичай звертались місцеві жителі, адже до лікарень добиратись було дуже довго [6].

Подібні «знаючі» люди, не завжди могли надати правильну допомогу постраждалій людині. Так, ребе Бер вправив ногу та наклав пов'язку, але зростання кістки відбувалось не правильно. Лише після цього родина звернулась до спеціаліста. Таким чином ногу довелось знову ламати, ставити на місце та накладати гіпс. Для фіксації положення довелось також робити отвір в бильці ліжка, куди просовувалась мотузка. Один кінець прив'язувався до ноги, а до іншого прив'язували великий камінь, таким чином фіксувалось положення зламаної кінцівки [6].

Наслідки невчасного звернення до спеціалістів досить часто ставали причиною смерті серед населення. У випадку, котрий зафіксувала Рохл Лубан, звернення до «знаючої» людини вилилось у каліцтво жінки та кульгавість до кінця життя.

Окрім «знаючих» людей, серед єврейського населення існували так звані «бабки». Вони зазвичай проводили різні ритуали над хворими, приймали пологи або ж давали рекомендації.

Випадок звернення до такої «бабки» описаний у спогадах Рохл Лубан. Будучи на останніх місяцях вагітності, їй стало погано під час вечері, почалося запаморочення голови. Її повели до бабки Рейзе, котра провела ритуал. У великий таз бабка налила води та почала водити над ним свічкою, таким чином її освячуючи. Частинами ритуалу часто слугували також читання молитов [6].

За спогадами Рохл Лубан бабка Рейзе прочитала благословення та наказала дівчині вірити в зцілення. Дівчина прислухалась до її порад та згодом відчула полегшення. Аналізуючи цю ситуацію можна сказати, що в даному випадку радше спрацював ефект самонавіювання, аніж реальна допомога «бабки» [6].

Незважаючи на прогрес та розвиток медицини, не завжди лікарі в той час могли допомогти хворим. Так, в нотатках Рохл Лубан є свідчення про вдалу операцію з видалення геморою її чоловіку. Але в тих же спогадах є відомості про неспроможність лікарів поставити на ноги людей, котрі страждають від висипного тифу.

Так, під час епідемії висипного тифу, Рохл Лубан разом з сестрою та молодшими братами були госпіталізовані. Лікарям вдавалось лише підтримувати життя родини, а от вилікувати та поставити на ноги вони не могли. Мати носила дітям бульйони та жирні сливки, щоб організм мав сили боротись з недугом [6].

Мати сімейства, розуміючи, що стан молодшої доньки з кожним днем погіршується, а сини активно втрачають вагу тіла, вирішила забрати дітей до дому та виходити їх самостійно. Дозвіл лікарів на це довелося вибивати скандалом, але все ж таки жінці уступили.

Забравши дітей додому, жінка годувала їх тричі на день придбаним в аптеці ягідним сиропом. Вже через тиждень їх стан покращився, а донька знову змогла ходити самостійно [6].

У підсумку можна сказати, що розвиток системи медичної допомоги єврейському населенню відбувався досить повільно. Нагартавська лікарня стала першою лікарнею, котра враховувала всі потреби євреїв. Другим центром медичної допомоги стала єврейська лікарня в Херсоні, котра була відкрита за кошти благодійної єврейської організації.

На кінець XIX століття більшість євреїв продовжували звертатись за допомогою до «знаючих» людей та «бабок», що досить часто негативно позначалось на протіканні хвороби. Народна медицина також продовжувала існувати поруч з відкриттям медичних закладів та фельдшерами.

Отже, наявні наративні та усноісторичні джерела містять широкий пласт інформації стосовно розвитку закладів професійної медичної допомоги на теренах Південної України.

Аналізуючи інформацію зазначену вище, ми можемо прийти до висновку, що матеріали відносно освіти, в тому числі релігійної, культурно-побутового життя та організації медичної допомоги містяться в мемуарах, біографія, спогадах, нотатках та листах.

Наративні та усноісторичні джерела містять більш цікаві та наближені до народу матеріали. Вони позбавлені сухих цифр та відсторонених даних, котрі зустрічаються серед офіційних документів. Таким чином, вони дозволяють дослідити обрані теми з різних сторін та віднайти багато унікальних даних.

Відібрані для роботи джерела різняться за часом створення, соціальним станом авторів та місцем їх проживання. Таким чином, вдалося порівняти стан освіти, культурно-побутове життя та систему медичної допомоги міста та села. Різний час створення джерел дає змогу прослідкувати розвиток досліджуваних явищ, що дозволяє більш глибоко вивчити обрану нами тематику.

ВИСНОВКИ

Накопичення наративних та усноісторичних джерел з історії єврейського населення почалося більше ніж століття назад. Дослідники займалися збиранням, публікацією та первинним опрацюванням джерел. Середина ХХ століття багата переважно розробкою методологічних засад для опрацювання наративних та усноісторичних джерел. З початком 90-х років ХХ століття починають виникати джерелознавчі розвідки з історії українського єврейства. Не зважаючи на значну кількість праць, комплексного всеохоплюючого дослідження з даної тематики досі не здійснене.

Джерельна база дослідження роботи представлена у вигляді мемуарів, мандрівних записок, спогадів, щоденників, інтерв'ю та описів очевидців подій. Аналіз джерельної бази виявив наявність серед наративних та усноісторичних джерел значного пласту інформації стосовно соціально-економічного та правового становища, розвитку антиєврейського руху на теренах Південної України, організації освіти, культурно-побутового життя та стану організації медичної допомоги єврейському населенню.

Для вивчення наративних та усноісторичних джерел з історії єврейського населення Південної України в кінці ХІХ – першій половині ХХ століття нами були використанні загальнонаукові, спеціально-історичні, конкретно-історичні та міждисциплінарні методи. Виконання розвідки ґрунтувалось на дотриманні принципів історизму, об'єктивності, наукового плюралізму та системності.

Такий підхід надав змогу розглянути обрану нами тематику з усією багатогранністю. А також систематизувати та конкретизувати зроблені висновки.

Наративні джерела за видовими ознаками можна поділити на три категорії. До першої відносяться подорожні нотатки, до другої – автобіографії, мемуари, спогади, щоденники, до третьої категорії можна

віднести листи. Серед усноісторичних джерел були використані інтерв'ю та оповіді очевидців.

Подорожні записки на кінець XIX століття набувають значного поширення. Вони багаті на відомості стосовно соціально-економічного стану єврейського населення, сфери зайнятості та монополію на торгівлю горілочаними та закордонними товарами, про народну ментальність євреїв. Подорожні записки яскраво відображають упереджене ставлення більшості населення Російської імперії до жидів.

Характерною особливістю автобіографій є концентрація уваги автора на своїй особистості та своєму життєвому шляху. Таким тип джерел багатий на відомості стосовно організації єврейської освіти та дає відомості стосовно життя та діяльності окремих відомих представників єврейського тогочасного суспільства.

Такі наративні джерела як мемуари та спогади є важливим джерелом для вивчення історії українського єврейства. Це зумовлюється їх тематичним різноманіттям. На відміну від авторів автобіографій, автори мемуарів та спогадів не зосереджуються лише на власній долі. В їх працях досить поширеними є відомості про інших членів родини, друзів, колег та оточуючого їх середовища. Досліджуваний нами період є досить плідним на продукування мемуарів та спогадів.

Цей тип джерел дає можливість по новому поглянути на події та явища, котрі відбувались в тогочасному суспільстві. Вони багаті на інформацію, котра стосується всіх сфер життя єврейського населення. Особливо унікальною є інформація стосовно стратегій виживання під час єврейського погромного руху, хитрощів здобуття рівних прав з православним населенням, шляхів уникнення звинувачень у куркульстві та способи одночасного поєднання традиційного релігійного життя та ідеалів радянської влади.

Опрацьовані приватні листи допомагають доповнити картину соціально-економічного життя єврейського населення Південної України.

Вони містять відомості стосовно кола питань, котрі цікавили тогочасне єврейство. Особливий інтерес викликає інформація стосовно психологічного стану євреїв, котрі перебували під постійним тиском спочатку імперської, а згодом радянської влади.

Приватні листи також багаті на відомості стосовно настроїв, котрі існували в суспільстві того часу. Особливо це стосується політично активної частки єврейського населення та інтелігенції, котрі могли не лише відтворювати інформацію на папері, але й аналізувати виникнення та розвиток подій.

Цей пласт джерел містить цінну інформацію стосовно єврейського погромного руху. Змальовує ставлення українських євреїв до різних представників влади часів Української революції. Особливо цінними є роздуми стосовно наслідків можливого, на той час, утвердження радянської влади з її ідеалами.

Наративні та усноісторичні джерела є тим різновидом, котрий потребує застосування спеціально-історичних методів досліджень, аби не потрапити під вплив суб'єктивних думок авторів. Таким чином, проводивши аналіз джерел ми піддавали їх джерелознавчій критиці, та опрацювали з дотриманням правил джерелознавчого аналізу.

Нарративні та усноісторичні джерела містять більш цікаві та наближені до народу матеріали. Вони позбавлені сухих цифр та відсторонених даних, котрі зустрічаються серед офіційних документів. Таким чином, вони дозволяють дослідити обрані теми з різних сторін та віднайти багато унікальних даних.

Відібрані для роботи джерела різняться за часом створення, соціальним станом авторів та місцем їх проживання. Таким чином, вдалося порівняти стан освіти, культурно-побутове життя та систему медичної допомоги міста та села. Різний час створення джерел дає змогу прослідкувати розвиток досліджуваних явищ, що дозволяє більш глибоко вивчити обрану нами тематику.

Отже, наявний масив наративних та усноісторичних джерел з історії єврейського населення півдня України кінця XIX – першої половини XX століття, маючи високий ступінь репрезентативності, значний інформативний потенціал дозволяє дослідити соціально-економічне, політичне, духовне та повсякденне життя українського єврейства. Вивчення наративних та усноісторичних джерел дає можливість максимально правдиво відобразити історичну дійсність.

Зважаючи на їх специфіку, дослідження джерел вимагає критичного осмислення, застосування цілого комплексу інструментів джерелознавчого аналізу.

На сьогоднішній день вектор історичних досліджень все сильніше звертається в сторону усної історії, мікроісторії та історії з «людським обличчям». Перспективним напрямком дослідження теми є подальший пошук, аналіз та публікація наративних та усноісторичних джерел. Їх подальше комплексне вивчення дозволяє з'ясувати персональний внесок окремих особистостей у розвиток суспільства на різних етапах історії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Бабель И. Автобиография. Одесскиерассказы: в 4 т. Москва: Время, 2005. Т. 1. URL : <https://ruslit.traumlibrary.net/book/babel-ss04-01/babel-ss04-01.html#s003> (дата звернення: 16.11.2020).
2. Бен-Ами М. Воспоминания о старой Одессе. Мое пребывание в Талмуд-Торе и Сиротском доме. *Еврейская старина*, 1914. № 2. С. 247-261. URL : <https://dlib.ukma.edu.ua/document/97#?c=&m=&s=&cv=> (дата звернення: 16.11.2020).
3. Бесицкий Р. Мои корни. 2007. URL : http://evkol.ucoz.com/r_besitsky_3.htm (дата звернення: 16.11.2020).
4. Векслер И.Н. Херсон и его жители / Запорізьке наукове товариство ім. Я. Новицького; упоряд. В. Андреев. Запоріжжя : Тандем-У, 2005. 119 с. URL : <https://refdb.ru/look/2000763-pall.html> (дата звернення: 16.11.2020).
5. Выгон М. Еврейское счастье в степи под Джанкоем. Израиль, 2004. URL : <https://www.liveinternet.ru/users/wluds/post296672193/> (дата звернення: 16.11.2020).
6. Воспоминания Рохл Лубан / перевод с идиш Х. Фридман, перевод с англ. Я. Пасик. 2007. URL : <http://evkol.ucoz.com/luban.htm> (дата звернення: 16.11.2020).
7. Гольдельман С. Листи жидівського соціал-демократа про Україну: Матеріали до історії українсько-жидівський відносин за часів революції. Відень: Гамойн, 1921. 81 с. URL : <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/9944/file.pdf> (дата звернення: 16.11.2020).
8. Гольдин Л. Наша мама Фрида Абрамовна Гольдина. *Еврейские земледельческие колонии Юга Украины и Крыма*. 2011. URL : http://evkol.ucoz.com/l_goldin_1.htm (дата звернення: 16.11.2020).

9. Гутчин И. Жизнь вкратце. *Еврейская Старина*. 2017. URL : <http://s.berkovich-zametki.com/2017-nomer3-gutchin/> (дата звернення: 16.11.2020).
10. Дубнов С. Воспоминания о С.Г. Фруг. *Еврейская старина*. 1916. № 4. С. 441-459. URL : <https://dlib.ukma.edu.ua/document/97#?c=&m=&s=&cv=> (дата звернення: 16.11.2020).
11. Жаботинский В. Повесть моих дней. Иерусалим : Библиотека-Алия, 1989. 325 с. URL: https://vtoraya-literatura.com/pdf/aliya_118_zhabotinsky_povest_moikh_dnej_1989__ocr.pdf (дата звернення: 16.11.2020).
12. Желиховский Хаим. Последний шойхет в советском Донеце. *Наша жизнь*. 2012. № 171. URL : http://donjetsk-jewish.ucoz.ru/news/poslednij_shojkhet_v_sovetskom_donecke/2013-01-04-229 (дата звернення: 16.11.2020).
13. Заславская Ф., Заславский А. Предания семи Заславских. *Еврейская старина*, 2020. URL : <http://s.berkovich-zametki.com/y2020/nomer3/fzaslavskaja/> (дата звернення: 16.11.2020).
14. Из воспоминаний раввина Моше Кнапова / перев. на русс. Я. Пасик. 2003. URL : http://evkol.ucoz.com/m_knarov.htm (дата звернення: 16.11.2020).
15. Исаак Кучеров (Пенза). История колонии «Икор» («Землепашец») (Из воспоминаний бывшего колониста). *Еврейские земледельческие колонии Юга Украины и Крыма*, 2007. URL : http://evkol.ucoz.com/i_kuchеров.htm (дата звернення: 16.11.2020).
16. Кальман М. Воспоминания старожила Нагартава. *Еврейские земледельческие колонии Юга Украины и Крыма*, 2009. URL : http://evkol.ucoz.com/m_kalman.htm (дата звернення: 16.11.2020).
17. Полетика Н. П. Воспоминания. Москва, 1978. 96 с. URL : <http://lib.ru/MEMUARY/POLETIKA/wospominaiya.txt> (дата звернення: 16.11.2020).

18. Поляков И. В начале пути. *Еврейская старина*. 2020. URL : <http://s.berkovich-zametki.com/y2020/nomer3/ipoIjakov/> (дата звернення: 16.11.2020).
19. Расновский Н. Мои воспоминания. Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2011. 322 с.
20. Ратнер И. Воспоминания. *Звезда*, 1999. № 11. URL : <http://ldn-knigi.lib.ru/JUDAICA/Ratnmemo.htm> (дата звернення: 16.11.2020).
21. Саксонова М. Мои «мемуары». *Корни*, 2003. № 19. С. 150-161. URL : http://evkol.ucoz.com/m_saksonova.htm (дата звернення: 16.11.2020).
22. Сало С. Спогади (1899-1946 рр.). *Старожитності Південної України*, Вип. 24 / Упорядн. С. Білівненко, Т. Молдавська. Київ, 2014. 110 с.
23. Славин Н. Осемье Славиных. *Еврейские земледельческие колонии Юга Украины и Крыма*, 2006. URL : http://evkol.ucoz.com/n_slavin.htm (дата звернення: 16.11.2020).
24. Сонин С. Воспоминания о южнорусских погромах 1881 г. *Еврейская старина*, 1909. № 4. С. 207-218. URL : <https://dlib.ukma.edu.ua/document/97#?c=&m=&s=&cv=3> (дата звернення: 16.11.2020).
25. Сурпина Д. Что я знаю и помню. *Еврейские земледельческие колонии Юга Украины и Крыма*, 2007. URL : http://evkol.ucoz.com/d_surpina.htm (дата звернення: 16.11.2020).
26. Усна історія Степової України. Т. 6. Запоріжжя: Тандем, 2009. С. 84, 90, 113. URL : <https://uamoderna.com/biblioteka/usna-istoriya-stepovoi-ukraini> (дата звернення: 16.11.2020).
27. Усна історія Степової України. Т. 9. Запоріжжя: Тандем, 2010. С. 236. URL:https://uamoderna.com/images/biblioteka/usna_istorija_stepovoji_ukrajiny_9.pdf (дата звернення: 16.11.2020).
28. Усна історія Степової України. Т. 10. Запоріжжя: Тандем, 2012. С. 61. URL:https://uamoderna.com/images/biblioteka/Usna_istoriya_Tom_10.pdf (дата звернення: 16.11.2020).

29. Фаресов А. На благодатном юге. *Исторический вестник*, 1913. С. 269-297. URL: <https://runivers.ru/upload/iblock/872/Istoricheskii%20vestnik%20T133%201913.pdf> (дата звернення: 16.11.2020).
30. Ховкин Э. Непокорившийся. Израиль: Молодежная организация хасидов Хабад, 1998. URL : http://samlib.ru/z/zigmas_k_w/nepokorivshijsja.shtml (дата звернення: 16.11.2020).
31. Швец Б. Сундук семейных историй. *Еврейская старина*, 2018. URL : <http://s.berkovich-zametki.com/2018-snomer3-bshvec/> (дата звернення: 16.11.2020).
32. Шлоймо И. Воспоминания. *Шабат Шалом*, №10, 2004. URL : <http://jew.dp.ua/ssarch/arch2004/10/sh6.htm> (дата звернення: 16.11.2020).

Монографії та наукові статті:

33. Багалея Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его до пути культуры. Киев: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1889. С. 94-98. URL: <https://runivers.ru/upload/iblock/f92/Bagalej%20D.I.%20Kolonizatsiya%20Novorossijskogo%20kraja%20i%20pervye%20shagi%20ego%20po%20puti%20kultury.%201889.pdf> (дата звернення: 16.11.2020).
34. Гедьо А.В. Матеріали особового походження як джерело з історії міст Південної України кінця XVIII – початку XX ст. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 73. С. 99-101. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_73_46 (дата звернення: 16.11.2020).
35. Гедьо А.В. Мемуари як джерело з історії євреїв Півдня України в кінця XVIII – початку XX ст. *Історичні мідраші північного Причорномор'я* : матеріали VII міжнародної науково-практичної конференції. Випуск VII. Том II. Миколаїв: Типографія Шамрай, 2018. С. 5-19. URL : <http://eportfolio.kubg.edu.ua/data/conference/3856/document.pdf> (дата звернення: 16.11.2020).
36. Гельман Б. Синаногі Севастополя: причина исчезновения и шаг к возрождению. *Новые исследования по еврейской истории*: материалы XIX

- Международной ежегодной конференции по иудаике. Выпуск 42. Том III. Москва : Сэфер, 2012. С. 274-287. URL : <http://www.bibliorossica.com/book.html?currBookId=27403> (дата звернення: 16.11.2020).
37. Гринберг Л., Победина И. Павел Гольдштейн, Ицхак Маор: переписка. *Заметки по еврейской истории*. 2012. № 8. URL : <http://litbook.ru/article/1946> (дата звернення: 16.11.2020).
38. Гусев-Оренбургский С.И. Багровая книга. Погромы 1919-20 гг. на Украине. Нью-Йорк: Ладога, 1983. 270 с. URL : https://vtoraya-literatura.com/pdf/gusev-orenburgsky_bagrovaya_kniga_pogromy_1919-1920_na_ukraine_1983__ocr.pdf (дата звернення: 16.11.2020).
39. Дворкин И. Украинские евреи XIX в. в современных обобщающих трудах по истории Украины. *Новые исследования по еврейской истории: материалы XIX Международной ежегодной конференции по иудаике*. Выпуск 42. Том III. Москва: Сэфер, 2012. С. 267-272. URL : <http://www.bibliorossica.com/book.html?currBookId=27403> (дата звернення: 16.11.2020).
40. Кай И.С. Крымчаки. *Еврейская старина*. 1916. № 4. С. 398-407. URL : <https://dlib.ukma.edu.ua/document/97#?c=&m=&s=&cv=23> (дата звернення: 16.11.2020).
41. Кухлев А.С. Мемуари А.С. Приблуди як джерело з історії єврейської громади початку ХХ ст. *Історичні мідраші Північного Причорномор'я: матеріали II міжнародної науково-практичної конференції*. Випуск II. Миколаїв: Типографія Шамрай, 2013. С. 258-267. URL : http://library.history.mk.ua/Books/Midrashi_conf_2013/Midrashi_conf_2013/assets/downloads/Midrashi_Nikolayev_conf_2.pdf (дата звернення: 16.11.2020).
42. Кухлев, А. С. Спогади М. Бен-Амі про одеську талмуд-тору як джерело з історії єврейської освіти Півдня України. *Історичні мідраші Північного Причорномор'я: матеріали V міжнародної науково-практичної*

- конференції. Випуск V. Том II. Миколаїв: Типографія Шамрай, 2016. С. 5-19.
43. Коваль Г.П., Коваль А.Г., Коваль Р.Г. Еврейский вопрос в Николаеве, Юге Украины, России и мире в конце XIX – начале XX века на страницах Николаевских газет. *Історичні мідраші Північного Причорномор'я*: матеріали VII міжнародної науково-практичної конференції. Випуск VII. Том II. Миколаїв: Типографія Шамрай, 2018. С. 50-58. URL : <http://eportfolio.kubg.edu.ua/data/conference/3856/document.pdf> (дата звернення: 16.11.2020).
44. Коваль Г.П., Коваль А.Г., Коваль Р.Г. Елизаветград и его уезд в XIX – начале XX столетия: еврейские составляющие, корни, память. *Історичні мідраші Північного Причорномор'я*: матеріали VII міжнародної науково-практичної конференції. Випуск VII. Том II. Миколаїв: Типографія Шамрай, 2018. С. 116-144. URL : <http://eportfolio.kubg.edu.ua/data/conference/3856/document.pdf> (дата звернення: 16.11.2020).
45. Кондратюк Г.М. Діяльність Агро-Джойнт в Кримській АРСР у 1920-х роках. *Історичні мідраші Північного Причорномор'я*: матеріали VII міжнародної науково-практичної конференції. Випуск VII. Том II. Миколаїв: Типографія Шамрай, 2018. С. 145-156. URL : <http://eportfolio.kubg.edu.ua/data/conference/3856/document.pdf> (дата звернення: 16.11.2020).
46. Кумок В., Воловник С. Евреи Мелитополя. Мелитополь: ООО «Издательский дом МГТ», 2016. 839 с. URL : <https://search.rsl.ru/ru/record/01008921195> (дата звернення: 16.11.2020).
47. Левченко Л., Щукин В. Наш земляк Ребе Менахем-Мендл Шнеерсон. История семи Лавут-Яновских-Шнеерсон в Николаеве. Николаев: Изд. Ирины Гудым, 2019. 156 с. URL : <http://mk.archives.gov.ua/docs/knygy/Rebbe%20MenachemMendel%20Schneerson.p> (дата звернення: 16.11.2020).

48. Локшин А. Из истории традиционного еврейского образования в Российской империи: начальная школа – херед. *Новые исследования по еврейской истории: материалы XIX Международной ежегодной конференции по иудаике*. Выпуск 42. Том III. Москва: Сэфер, 2012. С. 63-82. URL : <http://www.bibliorossica.com/book.html?currBookId=27403> (дата звернення: 16.11.2020).
49. Мельцин М. Потомки Хаима Шифрина в XX веке (по воспоминаниям его внуков – братьев и сестры Миримовых). *Новые исследования по еврейской истории: материалы XIX Международной ежегодной конференции по иудаике*. Выпуск 42. Том III. Москва: Сэфер, 2012. С. 208-227. URL:<http://www.bibliorossica.com/book.html?currBookId=27403> (дата звернення: 16.11.2020).
50. Прокоп Ю. В. К истории создания Бродской синагоги в Одессе. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського*. Миколаїв, 2015. № 1. С. 129-135. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdu_2015_1_26 (дата звернення: 16.11.2020).
51. Симонов М.В. Из воспоминаний русского врача. Православное духовенство и евреи. *Еврейская старина*. 1909. № 2. С. 71-75. URL : <https://dlib.ukma.edu.ua/document/97#?c=&m=&s=&cv=1> (дата звернення: 16.11.2020).
52. Чериковер И.М. Антисемитизм и погромы на Украине, 1917-1918: к истории украинско-еврейских отношений. Берлин, 1923. 353 с. URL : <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=272281> (дата звернення: 16.11.2020).
53. Щукин В. Школы в еврейских земледельческих колониях Херсонской губернии в конце XIX – начале XX вв. *Новые исследования по еврейской истории: материалы XIX Международной ежегодной конференции по иудаике*. Выпуск 46. Том II. Москва: Сэфер, 2013. С. 62-74. URL : https://sefer.ru/rus/publications/XX_Vol_II.pdf (дата звернення: 16.11.2020).

54. Щукин В. Дело по обвинению Николаевского казенного раввина Лейба Виленского в революционной пропаганде. *Новые исследования по еврейской истории: материалы XIX Международной ежегодной конференции по иудаике*. Выпуск 42. Том III. Москва: Сэфер, 2012. С. 45-51. URL : <http://www.bibliorossica.com/book.html?currBookId=27403> (дата звернення: 16.11.2020).
55. Щукін В.В. Єврейський погром 1899 р. у єврейських землеробських колоніях Херсонської губернії. *Історичні мідраші Північного Причорномор'я: матеріали II міжнародної науково-практичної конференції*. Випуск II. Миколаїв: Типографія Шамрай, 2013. С. 476-487. URL:http://library.history.mk.ua/Books/Midrashi_conf_2013/Midrashi_conf_2013/assets/downloads/Midrashi_Nikolayev_conf_2.pdf (дата звернення: 16.11.2020).
56. Щукин В.В., Павлюк А.М. Старина николаевская и очаковская. Источники по истории городов Николаева и Очакова с конца XVIII до начала XX века. Николаев : Изд. Ирины Гудым, 2016. 367 с. URL : https://www.researchgate.net/profile/Volodymyr_Shchukin/publication/323835328_Starina_nikolaevskaa_i_ocakovskaa_Antologia_Istocniki_po_istorii_gorodov_Nikolaeva_i_Ocakova_v_2h_tomah_Avtorysostaviteli_V_V_Sukin_A_N_Pavluk__Nikolaev_Izd_Iriny_Gudym_2016/links/5b3120a8aca2720785e4c096/Starina-nikolaevskaa-i-ocakovskaa-Antologia-Istocniki-po-istorii-gorodov-Nikolaeva-i-Ocakova-v-2-h-tomah-Avtory-sostaviteli-V-V-Sukin-A-N-Pavluk-Nikolaev-Izd-Iriny-Gudym-2016.pdf (дата звернення: 16.11.2020).
57. Щукин В.В., Павлюк А.М. Земляки. Очерки истории еврейской общины города Николаева (конец XVIII – начало XX вв.) Николаев : Изд. Ирины Гудым, 2009. 352 с. URL : https://www.researchgate.net/publication/299848878_Zemlaki_Ocerki_istorii_evrejskoj_obsiny_goroda_Nikolaeva (дата звернення: 16.11.2020).
58. Щукин В.В., Павлюк А.М. Еврейские земледельческие колонии Херсонской губернии (XIX — начало XX вв.) : очерки истории.

Николаев: Изд. П.Н. Шамрай, 2016. 408 с. URL : <http://library.history.mk.ua/Books/jewish-coloniez-kh-gub/jewish-coloniez-kh-gub.html> (дата звернення: 16.11.2020).

59. Щукин В. В. Несколько эпизодов биографии раввина Аврама-Давида Лавута. *Історичні мідраші Північного Причорномор'я*: матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції. Миколаїв : Типографія Шамрай, 2017. С. 236 – 244. URL : https://www.researchgate.net/publication/316543716_Sukin_V_V_Neskolko_epizodov_biografii_ravvina_AbramaDavida_Lavuta_V_V_Sukin_Istoricni_midrasi_Pivnicnogo_Pricornomora_Materiali_VI_Miznarodnoi_naukovopracticnoi_konferencii_-_Mikolaiv_Tipogr_Samraj (дата звернення: 16.11.2020).

Довідкові видання:

60. Довгопол В. М., Литвиненко М. А., Лях Р. Д. Джерелознавство історії Української РСР. Київ: Вища школа, 1986. 239 с.
61. Кодан С.В. Источники личного происхождения: понятие, место и роль в изучении истории государственно-правовых явлений. *Genesis: исторические исследования*. 2014. № 3. С. 60-93. URL : https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=11431 (дата звернення: 16.11.2020).
62. Минц С.С. Об особенностях эволюции источников мемуарного характера (к постановке проблемы). *История СССР*. 1979. № 6. С. 64. URL : <https://www.dissercat.com/content/rossiiskaya-memuaristika-poslednei-treti-xviii-pervoi-treti-khikh-vv-v-kontekste-istoriko-ps/read> (дата звернення: 16.11.2020).
63. Черноморський М.Н. Источниковедение истории СССР. Москва: Издательство «Высшая школа», 1966. 343 с. URL : https://portalus.ru/modules/science/rus_readme.php?subaction=showfull&id=1477400537&archive=&start_from=&ucat=& (дата звернення: 16.11.2020)

Дисертації та автореферати:

64. Кухлев А.С. Матеріали особового походження як джерело із соціальної історії Південної України кінця XVIII - початку XX ст. : дис. канд. іст. наук: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Донецький національний університет імені В. Стуса. Вінниця, 2017. 233 с. URL : http://luguniv.edu.ua/wp-content/uploads/2018/05/dis_may_2018_kuxlev.pdf (дата звернення: 16.11.2020).
65. Прокоп Ю.В. Євреї-іноземці на півдні України (кінець XVIII – початок XX ст.): соціальний, правовий та культурний аспекти: : дис. канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Одеський національний університет імені І.І. Мечникова. Одеса, 2017. 417 с. URL : https://docs.google.com/viewer?url=https%3A%2F%2Fshron1.chtyvo.org.ua%2FProkop_Yuliiia%2FYevreiinozemtsi_na_pivdni_Ukrainy_kinets_XVIII__pochatok_XX_st_sotsialnyi_pravovyi_ta_kulturnyi_asp.pdf (дата звернення: 16.11.2020).